

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 3, 2025

Bakı – 2025

BAŞ REDAKTOR:

Elçin Babayev, Bakı Dövlət Universiteti

Seriyanın redaksiya heyəti:**REDAKTOR:**

İbrahim Zeynalov, Bakı Dövlət Universiteti

REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Ələmdar Bayramov, Bakı Dövlət Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Kəmalə Nəcəfova, Bakı Dövlət Universiteti

Azad Rzayev, Bakı Dövlət Universiteti

Mehman Abdullayev, Bakı Dövlət Universiteti

Məhərrəm Məmmədli, Bakı Dövlət Universiteti

Vaqif Verdiyev, Bakı Dövlət Universiteti

Cahangir Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti

Vüqar Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti

Aynur Nəsirova, Bakı Dövlət Universiteti

Aydan Xəndan, Bakı Dövlət Universiteti

Kəmalə Əhmədova, Bakı Dövlət Universiteti

Knyaz Aslan, Bakı Dövlət Universiteti

Nadir İsmayılov, Bakı Dövlət Universiteti

BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ:

Tufan Gündüz, Hacettepe Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Mustafa Budaq, İstanbul Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Saodat Davlatova, Qarşı Dövlət Universiteti, Özbəkistan Respublikası

Ahmet Altay, Bartın Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Tarık Haşimi, Feysəlabad Government Kollec Universiteti, Pakistan İslam Respublikası

Agata Bareja-Starzinska, Varşava Universiteti, Polşa Respublikası

MƏSUL KATİB:

Hicran Mahmudova, Bakı Dövlət Universiteti

© Bakı Dövlət Universiteti, 2025

TARİX

**«КРОМСАНИЕ» АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЗЕМЕЛЬ
В ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ****Эльмира К.МАМЕДОВА (СУЛЕЙМАНОВА) ***

В статье представлены материалы, освобождённые от ига армянских фальсификаций. По документальным источникам показано, что до начала XIX века историческая территория Азербайджана общей площадью около 421,6 тыс кв км представляла собой феодально-политическое раздроблённое государство в форме ханств, султанств, меликств, джамаатов. Материалы источников позволяют определить, что в результате насыщенных историческими событиями первой половины XIX века, с связанных с геополитическими интересами Российской, Османской, Каджарской империй, пространственная историческая территория Азербайджана была поделена между Россией и Каджарами. Обширный документальный материал свидетельствует, что важной стратегией на пути христианизации и русификации Южного Кавказа стала стратегия проведения постепенных реформ с целью создания христианских административно-территориальных буферов и путём «кромсания» азербайджанских земель распределение их по различным административным управлениям без учёта этнического состояния, а также «распыление» азербайджанцев по этим административным управлениям. В этой стратегии российского правительства важное значение имела массовое переселение армян из каджарских и османских владений, результатом которой стала постепенная арменизация исторических азербайджанских земель, населённых смешанным тюркским мусульмано-христианским населением.

Ключевые слова: Азербайджан, Российская империя, единая историческая территория, кромсание, христианский буфер, этноконфессиональная опора

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.03.2010>

Введение. В результате насыщенных историческими событиями первой половины XIX века, связанных с геополитическими интересами Российской, Османской, Каджарской империй феодально-политическая раздробленная Азербайджанская государственность была ликвидирована и существовавшие на исторической территории Азербайджана общей площадью 421,6 тыс. кв. км. крупные, средние и мелкие фео-

*ADPU-nun dosenti, suleymanova.elmira1954@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-6189-6257

дальные государственные образования - ханства, султанства, меликства и джамааты были поделены между Российской и Каджарской империями, согласно Гюлистанскому (1813) и Туркменчайскому (1828) договорам (10, с. 641—645; 13, с. 125-130).

После двух победоносных войн над Каджарами аппетиты России росли. Она решила овладеть Чёрным морем, проливами Босфор и Дарданеллы, поэтому было решено начать войну с Османской империей. Авторитет Османской империи на Кавказе мог в дальнейшем помешать завоеваниям и укреплению России на Кавказе. В апреле 1828 года Россия объявила войну Османской империи и захватила Карс, Ахалцых, Ахалкалаки, Ардаган и Баязит. Продвижение русских войск в глубь территории Османской империи и угроза захвата русскими Адирне (Адрианополя) на Балканском фронте заставили Османов пойти на мирные переговоры. 2 сентября 1829 года между Российской и Османской империями был заключён Адрианопольский договор, согласно которому Османская империя признавала все завоевания России на Южном Кавказе (1, с. 93; 2, с. 117; 12, с. 622—633). И, таким образом, согласно Туркменчайского (1828) и Адрианопольского (1829) договорам историческая территория Азербайджана с примерной общей площадью 141,6 тыс. кв. км окончательно вошла в государственную систему Российской империи. Правда, одной из главных целей русско-каджарского противостояния с 1795 по 1828 годы было завладение всем Азербайджаном, играющим стратегически важную роль на Кавказе, в Малой и Передней Азии. По мере продвижения России на Кавказ и вступления в её состав Азербайджанских ханств Каджары были вынуждены отступать и пытаться спасти хотя бы часть своих владений в Азербайджане. Следует отметить, что Азербайджан в Каджарской империи имел особый статус и традиционно управлялся старшим сыном Фетхали шаха Аббас Мирзой – наследным принцем трона, в связи с чем Азербайджан обладал широкой политической, экономической и военной независимостью от центральной власти (8, с.116). Достаточно сказать, что почти все иностранные дипломатические миссии, представительства торговых компаний многих стран и различных иностранных организаций находились в столице Азербайджана в Тебризе. Именно по этой причине основные переговоры мирные трактаты по итогам русско-каджарских войн проводились и подписывались на азербайджанской территории и с правителем Азербайджана. Здесь же была расквартирована отдельная армия, подчинявшаяся не шаху, а правителю Азербайджана наследному принцу Аббас Мирзе поскольку его правитель - наследный принц (валиахд) Каджарской империи был обязан сам защищать свои земли. Поэтому в

военных действиях на кавказском фронте против России, в основном, принимали участие объединённые каджарские и ханские войсковые подразделения Азербайджана.

Наследный принц Каджарской династии Аббас-Мирза командовал войсками в русско-каджарских войнах 1804–1813гг. и 1826–1828гг., а также подписывал Туркманчайский мирный договор 1828 года, предрешивший итоги войны и раздел Азербайджана. Именно благодаря личной военной отваге и дипломатическим способностям принца Аббас-Мирзы Каджарам удалось спасти Азербайджан от полного перехода к России и разделить его по реке Араз на две части—северная меньшая часть площадью 141,6 тыс кв. км досталась России, а южная большая часть 280 тыс.кв.км осталась у Каджаров.

Тем не менее, геополитические интересы царской России, в основе которых было стремление захватить Южный Кавказ и с юга окружить пока ещё не до конца завоёванный Северный Кавказ, а также присвоить богатства Азербайджана и превратить Каспийское море во внутреннее российское море стали реальностью.

Включение территории Азербайджана в государственную систему Российской империи. После подписания Туркманчайского договора для полного освоения Южного Кавказа Россия столкнулась с более серьёзной реальностью, чем завоевание Южного Кавказа, так как здесь на ее пути стоял мусульмано-тюркский фактор, составляющий около 80% местного населения. Поэтому важной стратегией на пути христианизации и русификации Южного Кавказа стала стратегия проведения постепенных реформ с целью создания христианских административно-территориальных буферов и путём «кромсания» азербайджанских земель распределение их по различным административным управлениям без учёта этнического состояния, а также «распыление» азербайджанцев по этим административным управлениям. В этой стратегии российского правительства важное значение имела переселенческая политика, по которой планировалось увеличить количество христианского населения в этих буферных административных управлениях. Массовое переселение армян из каджарских и османских владений, стало результатом постепенной арменизации исторических азербайджанских земель, населённых смешанным тюркским мусульмано-христианским населением. Арменизация региона стала дополнительным фактором в политике христианизации и русификации на Южном Кавказе (9, с.253). В переселенческий процесс активно включились католиконы Эчмиадзина: Овсеп, Давид 5, Даниэл 1, Епрем 1, Ованес 8, Нерсес 5, Маттеос 1, Геворк 4, Нерсес Константинопольский, Макап 1, Мкртич 1 Хримян, Маттеос 2, Геворк 5 (9, с.255-256) И, таким обра-

зом, в системе Российской империи в результате «кромсания» азербайджанских земель историческая территория Азербайджана общей площадью 141,6 тыс.кв.км, полученная империей согласно Гюлистанскому, Туркманчайскому, Адрианопольскому договорам, была сведена почти на нет. Именно с этого времени относительно кавказского региона утверждается мнение, что турки не являются автохтонным населением Кавказа, тюркский фактор в регионе Кавказа появился в результате массовой миграции на Кавказ тюрков-кочевников с периода раннего средневековья, исторически сложившиеся со смешанным христианско-мусульманским населением регионы в междуречье Куры и Араза – Карабах, Зангезур, Нахчыван, Борчалы, никогда не принадлежали Азербайджану, а якобы относились к окраинной территории «древнейшей страны Великой Армении», где христианство изначально пустило корни, понятие «Азербайджан» относится лишь к Южному Азербайджану, так как произошло от названия древнего государства Атропатена, которое якобы никакого отношения к нынешнему Азербайджану не имеет и т.д. То есть для тюркских народов на Южном Кавказе отводилась роль не автохтонов, а аллохтонов варваров-кочевников, которые не имели своей культуры, завоевывали другие народы, вытесняя и изгоняя культурные цивилизации, сами расселялись на местах их проживания.

Претворение в жизнь своих плановых перспектив полного присоединения Южного Кавказа Россия приступила уже в последней четверти XVIII века, для начала выбрав политику «защиты христианского Картли-Кахетинского царства от мусульманского господства». Под ширмой этой «защиты» Россия в 1783 году заключает с Картли-Кахетинским царством Георгиевский Трактат о покровительстве и верховной власти Российской империи, который должен был защитить Грузию от посягательств соседних мусульманских государств и этим добивается приемлемого положения на Кавказе (12, с. 238-239).

В дальнейшем последствия Трактата для Грузии стали трагичными, так как с момента его заключения он без помех действовал только 3-4 года, а затем началось сильное противодействие Османской империи, которая потребовала от России отменить Георгиевский Трактат и срыть укрепления Владикавказа. В результате в 1787 году российские войска были выведены из Грузии, что тем самым фактически денонсировало Трактат, но не сломило желание России продолжить политику укрепления на Кавказе за счёт христианской Грузии. То есть в самом начале XIX века вопрос защиты христианского государства от мусульман царское правительство без никакой правовой основы решило с точки зрения своих собственных государственных интересов.

23 ноября 1800 года Император Павел I отдал рескрипт на имя грузинского царя Георгия XII о принятии его царства в подданство России, обещав оставить за ним царские права до конца жизни. Параллельно с этим последовал императорский рескрипт генералу К.Б.Кноррингу о введении войск в Грузию, а в случае кончины царя Георгия XII не назначать преемника вплоть до особого приказа. Однако ещё до смерти 28 декабря 1800 года грузинского царя Георгия XII вместо особого приказа о назначении преемника грузинского царя 18 декабря 1800 года, то есть за десять дней до кончины полноправного правителя Картли-Кахетинского царства, был подписан Манифест Императора Павла I о ликвидации Картли-Кахетинского царства и распространении на него прав и привилегий Российской империи, хотя данное распоряжение шло вразрез с принципами трактата 1783 года. Наследник грузинского престола Давид Георгиевич категорически отказался признать ликвидацию Картли-Кахетинского царства и в начале декабря этого же года захватил власть, однако вдова царя Ираклия II царица Дареджан и её сыновья категорически отказались признать власть царевича Давида XII. И, таким образом, смерть царя Георгия XII и переход власти к законному наследнику Давиду XII в декабре 1800 г. обострили обстановку в стране. Этой ситуацией воспользовался Император Александр I и первого сентября 1801 года подписал Манифест, который де-юре причислил Картли-Кахетинские территории к числу русских губерний под названием Грузинское царство (17, с. 485-486). Так под ширмой «долга» по отношению к православным братьям по вере, «оказавшимся» якобы на грани полного уничтожения в демографическом, религиозном и политическом отношении, Россия ликвидировала грузинскую государственность.

Первоначально вместе с бестактными и даже корыстными поступками по отношению к грузинской государственности русское правительство намерено было утвердить законного наследника трона Давида Георгиевича генерал-губернатором с титулом царя, но и этого сделано не было. Наследник трона Давид Георгиевич скрылся в Джаро-Белоканских джамаатах. Тем временем грузинская знать не признавала указа до апреля 1802 года. В мае 1802 года находящийся с войсками в Тифлисе генерал К.Б.Кнорринг собрал всех в Сионском соборе официально сверг законного грузинского претендента Давида Георгиевича на трон, установил новое правительство во главе с этнически армянином И. П. Лазаревым и заставил грузинскую знать принести присягу российскому престолу. Те, кто отказался, были арестованы.

С ликвидацией Грузинской государственности Российская империя вступила на земли Кавказа твёрдой ногой и получила возможность

продолжить захватнические планы на Кавказе, так как утрата государственности христианского грузинского царства создала благоприятные возможности для геополитических интересов России. Однако здесь на её пути стоял мусульмано-тюркский фактор, составляющий около 80% местного населения и соседних мусульманских государств – Османской и Каджарской империй.

Необходимость завоевания мусульманских территорий и их «кромсание» стало насущной задачей внешней политики Российской империи. Поэтому следующей мишенью России стала территория Джаро-Белоканских джамаатов, где у горцев Джара получил убежище свергнутый наследник престола Давид XII. Потребовав наследника престола и получив отказ, русская армия в марте 1803 года под командованием, имеющего опыт борьбы с горцами, шефом Кабардинского мушкетёрского полка генерала В.С. Гулякова начала наступление на Джаро-Белоканы. Для усмирения джарцев с отрядом из 3 батальонов, 2 сотен и 8 орудий В.С. Гуляков подошёл к укреплению оборонявшегося 10-тысячами горцев путь в Белоканы. Здесь состоялась решающая битва, в которой горцы потерпели поражение в результате штурма русских войск. Захватив Белоканы, В.С. Гуляков разрушил этот город. 12 апреля 1803 года в Тифлисе аксакалы Джаро-Белоканских джамаатов вынужденно подписали «Клятвенное обязательство», по которому горцы были обязаны платить России дань шелком, послать в Тифлис своих заложников и расквартировать русские войска на своей территории (15, л. 1-7). Царевич Давид Георгиевич вместе с семьёй был арестован, служившим в то время инспектором Кавказской укреплённой линии, а также занимавшим должность астраханского генерал-губернатора, князем П.Д. Цициановым и насильно выслан в Россию. 18 февраля 1803 года под военным сопровождением был доставлен в Санкт-Петербург, где провёл остаток своей жизни.

Однако вольное население джамаатов отказывалось выполнять навязанные им условия «Клятвенного обещания», поэтому в 1804 году генерал В.С. Гуляков вновь вторгся в Джар и сжёг его. Горцы, спрятавшись в горах, продолжили сопротивление. Увлёкшись успехом, генерал В.С. Гуляков решил преследовать их вглубь Дагестанских гор и 15 января 1804 года вступил в Закатальское ущелье, где его поджидали джарцы. В.С. Гуляков был убит одним из первых же выстрелов, а его отряд отступил с большими потерями к Алазани. Главнокомандующий русскими войсками князь П.Д. Цицианов жестоко наказал горцев, а также захватил Илисуйское султанство и Гянджинское ханство. Стратегически важное местоположение Илисуйского султанства и Гянджинского ханства являлось «ключом» для завоевания Азербайджана и

открывало дорогу к северным границам Каджарской империи. Поэтому командование русской армии во главе с П.Д. Цициановым считало их завоевание первой важности для России. То есть победные события 1804 года полностью открыли дорогу России для овладения Южным Кавказом и получить возможность выйти к берегам Каспийского моря, что в начале XIX века столкнуло Российскую и Каджарскую империи к войне. Уже в первой русско-каджарской войне (1804-1813) в конце 1806 года все северные земли Азербайджана, кроме Ленкоранского, Иреванского и Нахчыванского ханств, перешли под власть России, 1 января 1813 года было оккупировано Ленкоранское ханство. Заключением Гюлистанского русско-каджарского договора (12 октября 1813 г.) в селении Гюлистан в Карабахе был завершён первый этап оккупации азербайджанских земель Россией. Туркменчайский русско-каджарский договор 10 февраля 1828 года стал завершающим этапом в процессе ликвидации азербайджанской феодально-раздробленной ханской государственности и разделе исторических азербайджанских земель между Российской и Каджарской империями.

После двух победоносных войн в первом тридцатилетии XIX века с Каджарской империей (1804-1813 и 1826-1828) и двух победоносных войн с Османской империей (1806-1812, 1828-1829) Российская империя овладела 141,6 тыс кв км общей площади исторических азербайджанских земель, что являлось значительной площадью всего завоёванного Россией Южного Кавказа. Это означало, что в завоёванных областях большую часть составляет мусульманское население. Поэтому царское правительство, проводя активную политику христианизации и русификации на завоёванной части Южного Кавказа, путём административно-территориальных изменений, строила планы создания христианского буфера на частях своих границ с османами и каджарами. Создание таких административно-территориальных буферов на южных границах, прежде всего, планировалось создать за счёт увеличения численности христианского населения, так как основное местное христианское население составляло меньшинство и кромсание исторических азербайджанских земель. В этом плане на завоёванных территориях особое значение имела переселенческая политика царского правительства, предполагающая создание немецких колоний, расселение русских колонистов, сектантов, еретиков и массовое переселение армянских семей из Каджарской и Османской империй, согласно Туркменчайскому (1828) и Адрианопольскому (1829) договорам. Для поддержания и укрепления господствующего влияния своей главной опоры христианской знати царское правительство всячески стремилось ослабить на Южном Кавказе авторитет мусульманской знати и в ос-

новном расселяло переселенцев на территориях летних (яйлагов) и зимних (гышлагов) пастбищ мусульманской знати, чем нанесло значительный урон их хозяйству и ослабило их влияние на население. Переселенцы получили значительную часть земель, принадлежавших азербайджанским бекам.

В переселенческой политике царского правительства значительное место занимало переселение армянских семей, с целью арменизации приграничных южных территорий. Поэтому переселение армян приняло

массовый характер. Армянские семьи расселялись там, где никогда ни самих армян, ни их государственности вообще никогда не существовало – в Карабахе, Нахчыване, Иреване (Эривани). В 1978 году армяне Карабаха отмечали 150-летие своего переселения на эту землю. По этому случаю в 1978 году были выпущены медали и в честь 150-летия был воздвигнут памятник в селе Марагашен Агдаринского (Мардакертского) района. Село названо в честь переселенцев из армянского села Марага в Каджарской империи. В 1988 году во время известных событий карабахских сепаратистов, для сокрытия «неудобных» фактов, этот памятник умышленно разрушили, стерев оттуда цифру «150». При открытии памятника было торжественно отмечено, что переселение армян было связано с политическими интересами России. Суть этой политики состояла в том, что Россия хотела в лице армян создать для себя этноконфессиональную и военно-стратегическую опору на исторических азербайджанских землях. Российская империя не только переселяла армян на азербайджанские земли, но даже составила план, по которому предписывалось создание административно-территориальной единицы под названием «Армянская Область» на землях Иреванского и Нахчыванского ханств, где компактно проживало автохтонное мусульманское население (5, с. 487; 6, л. 18 об.).

Название этой административно-территориальной единицы не имела никакого отношения к этническому составу местного населения этого региона, так как среди автохтонов здесь преобладали азербайджанцы. С лёгкой руки царских генералов доля армянского населения здесь стала расти лишь с середины XIX века.

Создание Армянской области не было случайным событием, а явилось закономерным итогом русско-армянских отношений, заложенных ещё при Императоре Петре I в первой половине XVIII века. Хотя исходя из меркантильной политики Петра I эти отношения пропагандируются как торговые, на самом деле в основе их лежало вражеское отношение к мусульманским государствам Востока – Османской и Сефевидской империям, контролирующим сухопутную международ-

ную торговлю между Западом и Востоком. Во второй половине XVIII века при Екатерине II, завладев правом контроля торговли на причерноморской зоне в результате окончательной оккупации Крыма в 1783 году, Российская империя активировала свои действия на южных границах, с целью завладеть индийской морской торговлей путём установления господства на Каспийском море. Смерть императрицы в 1796 году и наполеоновские войны в Европе прервали эти планы. Кавказская политика России была временно приостановлена.

После завоевания Южного Кавказа в первом 30-летии XIX века вновь в угоду государственных интересов борьба с тюркским фактором выдвигается на передний план, которая продолжается на протяжении всего существования Российской империи. Независимо от того, кто находился у власти из династии Романовых «кромсание» исторической территории Азербайджана, где издревле проживало автохтонное тюркское население, всегда стояло на повестке дня.

После подписания Туркменчайского договора 10 февраля 1828 года создание административно-территориальной единицы под названием Армянская Область указом Императора Николая I от 21 марта 1828 года на землях Иреванского и Нахчыванского ханств стала первоначальным практическим шагом в этом направлении. На азербайджанской земле появилась физико-географическая дефиниция под названием «Армянская Область» (9, с.257). Ее создание явилось «миной замедленного действия», результатом «взрыва» которой в начале XX века стало образование на западных азербайджанских землях армянской государственности.

В борьбе царизма с тюркским фактором административно-территориальные изменения коснулись также статуса Албанской христианской автокефальной апостольской церкви, которая в триаде христианских церквей Южного Кавказа в богослужении использовало тюркский кыпчакский язык. Уже в ходе завоевания царские генералы столкнулись с фактом, что прихожане независимого Албанского католикосата вообще в основном говорили по-тюркски, по-удински и по-татски.

Ликвидация Албанской Церкви царским правительством осуществлялась в трёх этапах (20, с.136):

- Сначала после первой русско-каджарской войны (1804-1813) в 1815 году царские власти упразднили Сан Албанского католикоса. Тем самым, на Кавказе сан католикоса патриарха был сохранен только для главы Армянской Эчмиадзинской Церкви, что позволило существенно расширить ее права и полномочия не только на Кавказе, но и за его пределами. К тому времени все территории-Карабахское, Шекинское,

Ширванское, Губинское, Бакинское, Гянджинское, Дербентское ханства, где жила албанская паства, были под полной властью Российской империи. Хотя последний албанский католикос Сергей II из княжеской албанской династии Гасан Джалала (1810—1815) всеми доступными способами сопротивлялся этому, но ничего не смог поделать. После ликвидации Сана албанского католикоса сам католикос Сергей II был понижен в статусе митрополита и незаконно и антиканонично был подчинен к армянской церковной организации Эчмиадзина, хотя Эчмиадзин в это время находился на территории Иреванского ханства, которое еще не контролировалось Россией.

- Затем после завоевания Иреванского ханства в 1827 году в ходе второй русско-каджарской войны (1826-1827) и в разгар массового расселения (1828-1829) на завоеванных территориях азербайджанских ханств армянских семей из Османской и Каджарской империй в 1830 году был упразднен Престол Албанского католикоса, а его статус официально был снижен до митрополита

- И, наконец, 11 марта 1836 году Император Николай I подписывает особое «Положение» согласно которому Албанская Церковь окончательно упраздняется, а на ее месте формируются 2 епархии – Шуша – Арсахская и Шемахинская, и одно викариатство в Гяндже, которые были подчинены Армянской Григорианской Церкви.

Согласно этому Положению, находящиеся под властью России, церковные административные территории были разделены на шесть духовных епархий, которые соответственно подчинения Эчмиадзину, именовались армянскими. Это епархии Еревана, Карабаха, Грузии, Шемахи или Ширвана, Новой Нахчывани, Бессарабии и Астрахани, в которых богослужение проводилось лишь на армянском языке, хотя местное население не говорило на этом языке. Каждая епархия имела своего предводителя этнически только армянина, свои монастыри и церкви, движимое и недвижимое имущество и т.д. Как результат церковно – административного территориального деления 1836 года функционирование албанских епархий на территориях Нахчыванского, Карабахского и Иреванского (Эриванского) ханств, были приостановлены.

Церковно-административная реформа 1836 года плачевно отразилась на этногенезе албан и христианском албанском наследии. С 1836 г. Армянская Эчмиадзинская Церковь начинает активно реализовывать выработанную ею концепцию самоутверждения на Кавказе, т.е. приступает к трансформации албанского историко-этнокультурного наследия в армянское с одновременной деэтнизацией албан. В процессе арменизации албан большая часть албанского населения, отказав-

шись от григорианства, приняла ислам, другая часть - перешла в грузинское православие. После упразднения албанской церкви многочисленные христианские храмы, монастыри, церкви и другие духовные христианские центры на территориях находящихся под юрисдикцией Албанской церкви - в Карабахе, Нахчыване, Иреване, Ширване, и Грузии, перешли под юрисдикцию Эчмиадзина и стали называться армянскими, хотя принадлежали местной албанской христианской общине. В храмы и библиотеки Эчмиадзина были перенесены также архивы, книги, утварь и другое христианское материальное наследие, принадлежавшие албанским духовным центрам. В 1909-1910 годах Российский Святейший Синод дал разрешение Эчмиадзинскому синоду и Эриванской армяно-григорианской консистории уничтожить старые архивные дела подведомственных епархий. Среди этих архивов были уничтожены уцелевшие до тех пор архивы Албанской Церкви. Так в результате трансформации Албанской Апостольской Автокефальной древнейшей Церкви Кавказа армяне присваивали историко - этнокультурное наследие древнейшего автохтонного населения Кавказа – албан.

Административно-территориальные реформы первой половины XIX века в Южно-Кавказском крае, хотя и носили характер постепенного «слияния» окраин с метрополией, то есть проводились для того, чтобы ввести край в контекст единой имперской административно-политической модели управления, составители их проектов, прежде всего, основывались на практической реформации административной системы края, суть которой сводилась к созданию христианских буферных административных единиц. Все эти проекты административного устройства Южного Кавказа для приведения в соответствие с общероссийским административно-территориальным делением неоднократно менялись и потому получили название многострадальных проектов, так как их составители почти не имели представления об образе жизни, быте и обычаях кавказского края, преобладающего тюркомусульманским населением.

Ядром этих «многострадальных» административно-территориальных проектов являлись азербайджанские земли, исторические границы которой в ходе этих реформ постоянно передавались из одной административно-территориальной системы в другую без учёта этнической принадлежности. В апреле 1840 года Император Николай I утверждает проект, получивший название «Учреждение для управления Закавказским краем». Этот закон образует:

- одну губернию под наименованием Грузино-Имеретинская,

- ликвидирует фиктивную Армянскую область, образуя на ее месте Нахчыванский и Иреванский (Эриванский) уезды с включением в состав Грузино-Имеретинской губернии

- и одну область под наименованием Каспийская, с особым военно-окружным управлением

Главной особенностью данного закона был переход к новым административным единицам: провинция - уезд - участок. Все уезды разделялись на семьдесят два участка.

Грузино-Имеретинская губерния разделялась на одиннадцать уездов: Тифлисский, Горийский, Телавский, Горийский, Кутаисский, Ахалцыхский, Александропольский (Гюмрю), Белоканский, Елизаветпольский, Иреванский (Эриванский), Нахчыванский, из которых пять последних относились к историческим азербайджанским землям – Джаро-Белоканского джамаатства, Гянджинского, Иреванского, Нахчыванского ханств.

Каспийская область разделялась на семь уездов: Ширванский, Карабагский, Шекинский, Талышский, Бакинский и на входящее в военный округ уезды Дербентский и Губинский.

Однако этой попыткой административно-территориальной реформы, называемой по имени ее автора «гановской», царизм не смог добиться укрепления своего господства в Южно-Кавказском крае, так как совсем не были учтены местные обычаи и традиции. Российская администрация, которая оттолкнула высший мусульманский класс от контроля над провинциями, на тот момент не могла понять, что будет трудно удержать азербайджанских тюрок в подчинении без влияния представителей местной тюркской элиты, обладавшей значительной властью среди простонародья. Реформа 40-х годов отстранила местную знать от управления. На их месте (беков/агаларов) были поставлены христианские кадры, прямоком подчинённые царским министерствам в Санкт-Петербурге, столице Российской империи, которые должны были проследить за конкретным осуществлением реформ на местах и докладывать хоть о каких-то нарушениях. Все это привело к тому, административно-территориальная реформы 1840 гг. также как и комендантская система управления. провалились, за что царизму пришлось в очередной раз провести реформы.

Не получив желаемого результата от административно-судебной реформы 1840 года, в 1844 году Император издаёт указ об образовании *особого органа административно-территориального управления в Российской империи* - Кавказского наместничества, когда верховная

военная и гражданская власть переходит к наместнику на Кавказе с прямым подчинением только Императору.

Первым Кавказским наместником был крестник императрицы Екатерины II, граф М.С.Воронцов - один из наиболее выдающихся администраторов новых владений Российской империи, входивший в круг приближенных к императору Николаю I сановников. Император надеялся, что наместник, пребывая постоянно в Тифлисе, будет лучше осведомлен о местных особенностях и будет учитывать их при управлении краем.

Действительно, в этой должности граф М.С.Воронцов много способствовал хозяйственному развитию края, занялся проблемой земельных прав мусульманской знати (беков и агаларов), положениями, касающихся мусульманских частновладельческих крестьян. Именно по инициативе графа М.С.Воронцова были произведены новые серьёзные изменения в административном устройстве Южного Кавказа, окончательно включившие край в единую систему управления с центральными российскими областями. И вновь, согласно новым административно-территориальным изменениям, получившим название «воронцовской» реформы, исторические азербайджанские земли – Борчалинский и Сыгнагский уезды, без учёта этнической принадлежности по частям передавались в управление в различные административно-территориальные единицы.

В 1846 году Император подписал указ, по которому были ликвидированы Грузино-Имеретинская губерния и Каспийская область. Вместо них были созданы:

Кутаисская губерния в составе семи уездов и одного округа – Кутаисский, Зугдидский, Лечхумский, Озургетский, Рачинский, Сенакский, Шаропанский, Сухумский округ

Тифлисская губерния с 9 уездами - Тифлисский, Ахалкалакский, Ахалцихский, Горийский, Телавский, Душетский, Тионетский, Борчалинский, Сыгнагский, из которых Борчалинский и Сыгнагский уезды относились к историческим азербайджанским землям.

Дербентская губерния в составе одного города, двух уездов, двух округов, двух ханств и др – город Дербент, Дербентский и Губинский уезды, Самурский и Даргинский круга, Кюринское и Казикумухское ханства, а также остальные земли к югу от Аварского Койсу.

Шамахинская губерния в составе 5 уездов – Шемахинский, Бакинский, Гейчайский, Джевадский, Ленкоранский.

Однако на этом «воронцовские» административно-территориальные изменения путём кромсания Азербайджанских земель не закончились. Они продолжались и при последующих наместниках, после от-

ставки М.С.Воронцова в конце 1953 года из-за болезни. Последним административно-территориальным изменением графа М.С.Воронцова было создание в 1849 году Эриванской (Иреванская) губернии в составе 5 уездов: Эриванский (Иреванский), Александропольский (Гюмрю), Нахчыванский, Новобаязетский и Ордубадский (7, с. 311—312).

Неоднократные административно-территориальные изменения, значительно влияющие на историческую географию Азербайджана провели также правящие после М.С.Воронцова наместники: Реад Н.А., Муравьёв-Карсский Н.Н., Барятинский А.И., великий князь Михаил Николаевич.

В 1855 году Дербентская губерния была включена в состав учрежденного Прикаспийского края, состоящего из земель Северного и Нагорного Дагестана.

В 1859 году на части территории Эриванского (Иреванского) уезда был образован Эчмиадзинский уезд.

В 1859 году из-за землетрясения, разрушившего город Шемаху, центр губернии был перенесён в Баку, и губерния стала называться Бакинской губернией, состоящей из 6 уездов: Бакинский, Гейчайский, Джевадский, Губинский, Ленкоранский, Шемахинский.

В 1860 году была ликвидирована Дербентская губерния и введена в состав Дагестанской области, за исключением её Кубинского уезда, который был включён в состав Бакинской губернии

В 1868 году за счёт земель бывших Гянджинского, Карабахского и Шекинского ханств, Самухского и Шамшадильского магалов, изъятых у Бакинской, Тифлисской и Иреванской (Эриванской) губерний, была создана одна из самых значительных по пространству южнокавказских административно-территориальных единиц – Елизаветпольская губерния общей площадью 44 136 тыс кв км. В начале в её состав вошли 5 уездов: Елизаветпольский уезд Тифлисской губернии, Нухинский и Шушинский уезды Бакинской губернии и часть упразднённого Ордубадского округа Иреванской губернии, этим же указом взамен упраздненного Казахского участка Елизаветпольского уезда был образован Казахский уезд и из части Шушинского уезда Бакинской губернии и Ордубадского уезда Иреванской (Эриванской) губернии был образован Зангезурский уезд.

В 1869 году из Шушинского уезда, был выделен Джаванширский уезд и включен в состав Елизаветпольской губернии.

В 1870 году Шарурский участок был отделен от Иреванского (Эриванского) уезда и отнесен к Нахчыванскому уезду, в свою очередь Иреванскому (Эриванскому) уезду была передана небольшая по площади часть территорий Эчмиадзинского и Новобаязетского уездов.

В 1873 году, в связи с разукрупнением уездов, в составе Елизаветпольской губернии было образовано три новых уезда : из Шушинского уезда были выделены Джебраильский и Джеванширский уезды и создан Арешский уезд.

В 1874 году были образованы Сурмалинский и Шаруро-Даралаезский уезды в составе Эриванской (Иреванской) губернии

22 ноября 1881 Кавказское наместничество, фактически было упразднено и в 1883 году образована Кавказская администрация во главе с главноначальствующим гражданской частью, он же одновременно главнокомандующий и наказной атаман казачьих войск.

В начале XX века в период революционных событий 1905 года с целью усиления борьбы против революционного движения были произведены изменения в системе управления Кавказом. 26 февраля 1905 года было восстановлено ликвидированное ранее Кавказское наместничество. Наместником был назначен граф Воронцов-Дашков, а в Баку и в Бакинской губернии было объявлено военное положение.

В состав Кавказского наместничества были включены шесть губерний – Бакинская, Елизаветпольская, Тифлисская, Иреванская (Эриванская), Кутаисская, Черноморская, из которых три (Бакинская, Иреванская (Эриванская), Елизаветпольская) составляли азербайджанские земли, также пять областей – Батумская, Дагестанская, Карсская, Кубанская, Теркская со значительным количеством мусульманского населения, и два самостоятельных округа - Закатальский округ, Сухумский округ тоже со значительным мусульманским населением (3, с. 158). Такое административное управление оставалось вплоть до падения династия Романовых в марте 1917 года.

События, связанные с падением династии Романовых и политическая борьба на Южном Кавказе, обладающих реальной властью национальных политических партий и организаций превратили территорию Азербайджана как важного экономического центра Южного Кавказа в объект притязаний, действующих здесь российских, грузинских, армянских политических сил. На фоне их борьбы создавались органы власти не соответствующие национальным интересам. В этот период закладываются новые витки территориальных притязаний к азербайджанским землям. Раздроблённая на административно-территориальные управления территория Азербайджана включается в систему целого ряда исторических событий, в основе которых лежали планы расчленения его территории и вытеснения тюрко-мусульманского населения.

Сегодня отечественная историческая наука располагает достаточным источниковым арсеналом для констатирования факта, что су-

веренная Азербайджанская Республика является страной, границы которой с соседними государствами Россией, Грузией, Турцией, Арменией, Ираном проходят по её историческим землям. Среди источникового арсенала отечественной исторической науки важное значение имеют документальные источники XIX – начала XX веков, явно свидетельствующие, что общая площадь территории Азербайджана была значительно больше нынешней суверенной Азербайджанской Республики. Во всех документальных источниках этого периода название «Азербайджан» указан не только как географический регион, но и как политический объект неоднократно повторяющийся в русской литературе под названием «Адирбийжан» «Адирбейджан» или «Адирбиджан» (8, с. 94).

В арсенале таких источников важным являются Гюлистанский (1813) и Туркменчайский 1(828) договора, подписанные между Каджарской и Российской империями. Согласно статьям Туркменчайского договора общая площадь территории исторического Азербайджана измерялась в верстах. При подсчете этих измерений в квадратных километрах этноисторическая территория Азербайджана, древней тюрко-огузской родины, составляла примерно 421,6 тысяч кв.км, из которых Урмийское, Тебризское, Ардебильское, Хойское, Карадагское, Маргинское, Салмасское, Марандское, Сарабская, Макинское ханства общей площадью 280 тыс кв км досталась Каджарам, а Дербентское, Кубинское, Шекинское, Шемахинское, Бакинское, Ленкоранское, Гянджинское, Карабахское, Иреванское, Нахчыванское ханства, Борчалинское, Шамшадильское, Памбекское, Шорагельское, Казахское султанства, Хаченское, Варандинское, Дизакское, Джерабертское, Гюлистанское султанства, Джаро-Белоканские джамааты (Джар, Белоканы, Катех, Тала, Мухах, Дженик) общей площадью 141,6 тыс кв км – отошла к Российской империи (16, с.15).

Покоренные Россией "Азербейджанские ханства" были вскоре упразднены, а чтобы лишить эти земли любой связи с оставшимися под властью Каджарской империи южными азербайджанскими ханствами термин Азербайджан (Азербиджан, Азербейджан, Адирбийджан) в России старались более не употреблять. Не без участия российских высокопоставленных чиновников-инородцев армянского происхождения для обозначения новоприобретенных азербайджанских ханств появился новый термин – «мусульманские владения Закавказья» (8, с. 119), а для султанств – татарские дистанции.

В период с XIX – первой четверти XX вв в «кромсание» исторической территории Азербайджана сначала между царской Россией и шахским Каджарским государством, а затем административно-терри-

ториальными реформами царского правительства, появились такие политико-географические термины как Северный и Южный Азербайджан, историческое развитие которых пошло по разному. Южный Азербайджан, примерная площадь которого 280 тыс кв км, оказался под властью государства Каджаров. Северный Азербайджан с примерной площадью 141,6 тыс кв км был присоединён к России. Позднее в 20-30-х годах XX века под лозунгом советской национальной политики объектом кромсания азербайджанских земель являются западные территории исторического Азербайджана и в связи с этим появляется историко-политический термин Западный Азербайджан. Основа для появления этого термина была заложена царским правительством, когда на территории азербайджанских ханств – Иреванского и Нахчыванского было создано административное управление под названием «Армянская область», название которой никак не имело отношение к этническому составу ее населения. Часть западных азербайджанских земель доставшихся в наследство от АДР, были переданы советской Армении и Грузии. В пределах Западного Азербайджана создается Армянская ССР, общая площадь которой в результате дискриминационной политики, проводимой советским правительством, достигают 29, 800 тыс кв км и расширяются границы Грузинской ССР, общая площадь которой доведена до 68 865 тыс кв. км. Азербайджанские земли географической области Борчалы также отходят в качестве «подарка» советской Армении и советской Грузии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адрианопольские мирные договоры 1713, 1829 // Военная энциклопедия. Военная энциклопедия в 8 томах. Т. 1. М.: Военное издательство, 1997, 639 с.
2. Адрианопольский мирный договор 1829 // Бюро военных комиссаров. Под общ. ред. А. А. Гречко. М. : Военное изд-во М-ва обороны СССР, 1976.
3. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. – СПб., 1907. С. 158.
4. Величко В. Л. Кавказ: русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 1990, 224 с.
5. Высочайший указ императора Николая I от 21 марта 1828 года. //Центральный Государственный Исторический архив Российской Федерации, фонд 880, опись 5, дело 389, лист 18 об.).
6. Высочайший указ правительствующему Сенату от 21 марта 1828 года, № 1888. О наименовании присоединённых к России ханств Эриванского и Нахичеванского...// Берже А.П. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VII, 1878, с. 487.
7. Высочайший указ правительствующему Сенату от 9 июня 1849 года, № 23303.Об образовании в Закавказском крае Эриванской губернии. //Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. XXXIV, 1850, *омд. II, СПб, 1861*, № 23303, с. 311—312.

8. Гусейнов Р. Азербайджан и армянский вопрос на Кавказе. Баку: изд-во «Елм ве тахсил», 2015, 304 с.
9. Гусейнзаде Р. А. Кавказ и армяне. Баку, Печатный дом «Апостроф», 2014, 485 с.
10. Гюлистанский договор. Полный текст // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1-е. СПб.: Тип. 2-го Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 32: 1812—1815 гг.
11. Договоры России с Востоком политические и торговые / Юзефович Т.П. СПб.: Типография И.О. Бакста, 1869. 326 с
12. Под стягом России: Сборник архивных документов. Сост. А.А. Сазонов и др. М.: Рус. кн., 1992. 432 с. Букинист. ISBN 5-263-01436-6
13. Трактат, заключенный между Его Величеством Императором Всероссийским и Его Величеством Шахом Персидским. /О мире между Россией и Персией. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2-е. — СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1830. — Т. 3, С. 125-130
14. Трактат, заключенный в Адрианополе между Российской империей и Оттоманской Портой. // Россия. Законы и постановления. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1830. Т. 4. 1636 с
15. Клятвенное обязательство. //РФ ИИЯЛ. ф. 1. Оп. 1. Д. 551. Л. 1-7.
16. Мамедова Э.К. Образование армянской государственности на Южном Кавказе – результат миграции и массового переселения армян на исторические земли Азербайджана. //Tarix, insan və cəmiyyət. Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020, №1(28), s.13-23
17. Материалы для новой истории Кавказа, сь 1722 по 1803 годъ. / П. Г. Буткова. Часть вторая. (Сь пятью планами). СПб.: Типография Императорской Академии Наукъ, 1869, С. 485-486.
18. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911, с. 63 Архивный документ
19. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 1230 с. Архивный документ
20. Указ от 11 марта 1836 года Его Императорского Величества Правительствующему Сенату об утверждении Положения «О управлении делами Армяно-Григорянской Церкви в России» Россия. Законы и постановления. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 3-е, отделение 1-е. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. её императ. величества канцелярии, 1905. Т. 23. С. 778—779. — 1167; 136 с. Подробнее: <https://erevangala500.com/book/197.html>
21. Указ о переименовании Шемахинской губ. в Бакинскую и переводе губернских учреждений из г. Шемахи в Баку 6 декабря 1859 г. //Полное собрание законов Российской империи ПСЗРИ, т. XXXIV, 1859 г., отд. II, СПб, 1861, № 35191, стр. 313.

RUSIYA İMPERİYASININ DÖVLƏT SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ “QAYÇILANMASI”

Elmira K. MƏMMƏDOVA (SÜLEYMANOVA)

XÜLASƏ

Məqalədə erməni saxtakarlıqlarının boyunduruğundan azad edilmiş materiallar təqdim olunur. Sənədli mənbələr göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın tarixi əra-

zisi təqribən 421,6 min kvadratkilometr olan xanlıqlar, sultanlıqlar, məliklər və camatılardan ibarət feodal-siyasi parçalanmış dövlət olub. Mənbə materialları müəyyən etməyə imkan verir ki, XIX əsrin birinci yarısında Rusiya, Osmanlı və Qacar imperiyalarının geosiyasi maraqları ilə bağlı zəngin tarixi hadisələr nəticəsində Azərbaycanın tarixi ərazisi Rusiya ilə Qacarlardan arasında bölünüb. Geniş sənədli material göstərir ki, Cənubi Qafqazın xristianlaşdırılması və ruslaşdırılması yolunda mühüm strategiya xristian inzibati bufer əraziləri yaratmaq və Azərbaycan torpaqlarını “qayçılamaq” yolu ilə etnik status nəzərə alınmadan müxtəlif inzibati idarələr arasında bölüşdürmək, eləcə də azərbaycanlıların bu inzibati idarələr arasında “səpələnməsi” məqsədi ilə mərhələli islahatların aparılması strategiyası olmuşdur. Rusiya hökumətinin bu strategiyasında ermənilərin Qacar və Osmanlı mülklərindən kütləvi şəkildə köçürülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi ki, bu da türk müsəlman-xristian əhalisinin yaşadığı tarixi Azərbaycan torpaqlarının tədricən erməniləşdirilməsi ilə nəticələndi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya imperiyası, vahid tarixi ərazi, qayçılama, xristian bufer əraziləri, etno-konfessional dayaq

«THE DESTRUCTION» OF AZERBAIJANI LANDS IN THE STATE SYSTEM OF THE RUSSIAN EMPIRE

Elmira K. MAMMADOVA (SULEYMANOVA)

SUMMARY

The article presents materials freed from the yoke of Armenian falsifications. According to documentary sources, it is shown that until the beginning of the 19th century, the historical territory of Azerbaijan with a total area of about 421.6 thousand square kilometers was a feudal-political fragmented state in the form of khanates, sultanates, melikates, and jamaats. The source materials allow us to determine that as a result of the rich historical events of the first half of the 19th century, associated with the geopolitical interests of the Russian, Ottoman, and Qajar empires, the spatial historical territory of Azerbaijan was divided between Russia and the Qajars. Extensive documentary material shows that an important strategy on the path to Christianization and Russification of the South Caucasus was the strategy of carrying out gradual reforms with the aim of creating Christian administrative-territorial buffers and, by “cutting up” Azerbaijani lands, distributing them among various administrative departments without taking into account ethnic status, as well as the “dispersion” of Azerbaijanis across these administrative departments. In this strategy of the Russian government, the mass resettlement of Armenians from the Qajar and Ottoman possessions was of great importance, which resulted in the gradual Armenization of the historical Azerbaijani lands inhabited by a mixed Turkic Muslim-Christian population.

Keywords: single historical territory, shearing, Christian buffer, administrative-territorial administration, ethno-confessional support

**ZƏNGƏZURA DAİR ƏRAZİ-SƏRHƏD MÜZAKİRƏLƏRİ
(1920-1921-ci İLLƏR)****İsmayıl M. MUSA***

Məqalədə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi ilə bağlı Ermənistanla aparılan ərazi-sərhəd müzakirələri araşdırılır. Başlıca diqqət çoxsaylı iclasların-mübahisələrin-müddəaların-təkliflərin-qərarların-nəticələrin təhlilinə yönəldilir. Bu tədqiqatla xeyli siyasi-diplomatik sənəd elmi dövriyyəyə cəlb olunmuşdur. İşdə habelə “Zəngəzur (Mehri) dəhlizi” və s. ilə əlaqədar müəyyən qənaətlərə də gəlinmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəngəzur, Ermənistan, bölgə, müzakirələr, bölünmə, il-haq, Qərbi Zəngəzur, dəhliz.

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.03.2012>

Giriş. Ölkəmizin tarixi Zəngəzur mahalının bir hissəsinin Ermənistanı ilhaqı 1920-ci ilin sonları – 1921-ci ilin birinci yarısında müxtəlif səviyyəli müzakirələrlə: sazişlər, qərarlar, bəyanatlar ilə “rəsmiləşdirildi və sənədləşdirildi”. Onların arasından aşağıdakılar önə çəkilə bilər:

Rusiya ilə Ermənistan arasında 1920-ci il avqustun 10-da (1, v.171-172; 2, v.18-19) və dekabrın 2-də (3, s.75-76) bağlanan sazişlər.

- bir sıra yüksək səviyyəli partiya-sovet orqanlarının (qurumlarının) 1920-ci il noyabrın 4-ü, 9-u, 30-u və 1921-ci il yanvarın 12-si, martın 12-si, 14-ü, 24-ü, aprelin 2-si tarixlərində Bakıda birgə və başqa formalarda keçirilən iclaslarının qərarları (3^a, v.17-20; 4, v.30; 5, v.15, 17, 19; 6; 7, v.51-52; 8, v.58-59);
- Bakı Sovetinin 1920-ci il dekabrın 1-də keçirilən təntənəli “tarixi” iclasında qəbul edilən Bəyanat (9;10). (Sözcəlişi, bu sənəd elmi siyasi ədəbiyyatda (11, s.303) “Nərimanovun Bəyanatı” kimi də adlandırılır).

Təkliflər və müzakirələr (mübahisələr) Rusiyadan və Azərbaycanın sovet-bolşevik “rəhbərliyindən razılıq, “xeyir-dua” alan ermənilər Zəngəzurun Ermənistanla birləşdirilməsini sürətləndirdilər. Burada belə bir mühüm məqamı da vurğulamağa ehtiyac vardır. Belə ki, Zəngəzurun Ermə-

*Bakı Dövlət Universiteti “Diplomatiya və müasir integrasiya prosesləri” kafedrasının professoru; ismayilmusa@bsu.edu.az ORCID ID:0000-0002-1151-7238

nistana “bağışlanması” artıq rəsmən elan olunsa da qəzanın onun siyasi-inzibati idarəçiliyinə keçməsi (tərkibinə qatılması) dərhal baş vermədi.

Öncə, yəni 1921-ci ilin lap əvvəlində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (SSR-in) inzibati bölgüsünün layihəsi hazırlanarkən Zəngəzurla əlaqədar bəzi mübahisələr və təkliflər irəli sürüldü. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AK(b) P MK-nın) Siyasi və Təşkilat bürolarının 1921-ci il 12 yanvar tarixli iclasında Zəngəzurun **müsəlman hissəsinin** (seçdirmə bizimdir; sənəddə belə yazılıbdır.-İ.M.) inzibati cəhətdən təşkili barədə qərara gəldi (12, v.15; 13, v.17).

Bununla əlaqədar olaraq da digər bir sənəddə, yəni Azərbaycan SSR-in inzibati bölgüsünə aid izahat vərəqəsində (14, v.51-52) Zəngəzurda iki qəzanın yaradılması təklif edilirdi:

- Qərbi, yəni Zəngəzur.
- Şərqi, yəni Kürdüstan (əhalisinin əsasən (?!-İ.M.) *kürdlərdən ibarət olmasına görə* (seçdirmə bizimdir.-İ.M; sənəddə bu cür yazılmışdır). Yeri gəlmişkən, Azərbaycanın Aran-Aşağı-Şərqi Zəngəzur regionunda Kürdüstan yaradılması “ideya məsələsi” əslində Rusiya ilə ermənilərin birgə uzaqgedən geosiyasətinin bir hissəsi idi. Bu kimi planlar Rusiyanın yenidən Azərbaycanda möhkəmlənməsinin təminatına və Zəngəzurun tədricən (hissə-hissə) Ermənistana verilməsinə xidmət edirdi.

Zəngəzurun bu sayaq bölgüsü izahat vərəqəsində və digər sənədlərdə belə “əsaslandırılırdı”. Yəni mahalın:

- ərazicə böyüklüyü önə çəkilirdi;
- təbii-coğrafi relyefində dağ yüksəklikləri və dərin dərələrin üstünlüyü vurğulanırdı;
- qış vaxtı tamamilə keçilməz olması qeyd edilirdi;
- bunlara görə də bir inzibati mərkəzdən idarəsinin çətinliyi və hətta qeyri-mümkünlüyü qənaətinə gəlinirdi;
- güneydən quzeyə doğru bölgüsü şəraitində yeni yaradılan qəzalara əkinlərin, otlaqların, meşələrin düşəcəyi və əhalinin isə qarışıq tərkibli (ermənilər və müsəlmanlardan ibarət) olacağı və bu halda – aralarında düşmənçilik münasibətləri olan – iki millətin həmrəyliyiinin möhkəmlənəcəyi (?!-İ.M.) nəzərdə tutulurdu.

Ümumiyyətlə isə bu təklif müəyyən ziddiyyətli məqamlara malik idi və bəri başdan, bəzi ciddi şübhələr yaradırdı. Həmin təklif – bölünmə Zəngəzurun gələcəkdə (sonralar) Azərbaycandan tamamilə qoparılmasına həssaslanmışdı. O, Azərbaycanın Ermənistana yeni-yeni, sonrakı “torpaq bəxşisləri”nə (ərazi güzəştlərinə) yol açır və zəmanət-təminat şəraitini yaradırdı.

Bu kimi müddəaları təsdiqləyən tarixi faktların mövcudluğu danılmazdır. Məsələn, SSRİ dönməndə Azərbaycanın Sovet Ermənistanına da-

vamlı ərazi güzəştləri. Həmçinin Şərqi Zəngəzurun Rusiyanın himayəsi ilə Ermənistan tərəfindən 30 il sürən işğalı və s. (Azərbaycan Ordusu tarixi zəfəri ilə bu istilaya son qoydu).

Azərbaycanın yeni inzibati-iqtisadi bölgüsündə Zəngəzurla bağlı məsələlər ətraflı müzakirələrə səbəb oldu və mübahisələr yaradıldı. Belə mühüm fikir mübadiləsi mərkəzlərindən biri də Azərbaycan SSR-in yeni inzibati-iqtisadi bölgüsünün hazırlanması üzrə Respublika İnqilab Komitəsi İdarələr-arası Komissiyasının (sədri Çikalo) iclasları oldu.

Komissiyanın 1921-ci il 2 aprel tarixli iclasında (4 sayılı protokol) onun üzvü Vəkilov keçmiş Zəngəzur qəzasının iki yerə ayrılmasına dair mövcud təkliflərlə razılaşmamışdı (14, v.62 arx.) O öz mövqeyini əsaslandırarkən bu məqamları önə çəkərək bildirmişdi ki, müəyyən mülahizələr bölgənin iki hissəyə ayrılmasından ötrü:

- heç də əsas vermir;
- ciddi və tutarlı dəlillər sayıla bilməz;
- yalnız bəzi siyasi mənafe və maraqlara xidmət edir.

Komissiyanın üzvlərindən Şimanovski və Hacıyev başqa köklü dəlillərlə qəzanın bölünməsinə qarşı çıxmışdılar:

- Zəngəzurun iqtisadi-təsərrüfat cəhətdən yekcinsliyi;
- bu cür (növ) təsərrüfat vahidinin vahid mərkəzdən idarəsinin xeyli əlverişliliyi və rahatlılığı.

Qurumun (komissiyanın) sədri Çikalo isə:

- regionun iki yerə parçalanmasını inzibati baxımdan da məqsədəuyğun saymamışdı;
- yolların olmadığı bir şəraitdə qəzanın idarəçiliyindəki çətinliyin onu bölməklə aradan qaldırılacağını qeyri-mümkün hesab etmişdi.

Bir xeyli çətin müzakirələrdən sonra komissiya qəzanı əvvəlki inzibati sərhədlərdə-hüdudlarda saxlamağı qərara aldı. Azərbaycan SSR daxili-inzibati sərhədlərinin komissiyanın iclaslarının protokolları (1921-ci il: 12 mart (№1); 14 mart (№2); 24 mart (№3) və 2 aprel (№4) əsasında tərtib olunan təsvirində də Zəngəzur qəzasının köhnə sərhədlərdə qaldığı bir daha təsbit edilmişdi (14, v.87-88 arx.; 15, v.94-99).

Zəngəzurla bağlı ərazi-sərhəd müzakirələri AK(b) P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1921-ci il aprelin 13-də keçirilən iclasının gündəliyində də özünə yer aldı; orada “Zəngəzur qəzası haqqında” məsələ müzakirə edildi (16, v.38-39). Vəziyyəti yerindəcə aydınlaşdırmaqdan ötrü isə bölgəyə L.Mirzoyan, Ç.İldırım və b. ibarət komissiya göndərilməsi qərara alındı.

Məlum ərazi-sərhəd məsələlərinə Azərbaycan Sovetlərinin 1921-ci ilin mayında olan birinci qurultayında da diqqət yetirildi (17, s.80-82).

Daha bir uyğun müzakirə 1921-ci il mayın 31-də Azərbaycan Sovetləri Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK-in) iclasında aparıldı (18, v.4). Bu-

rada Zəngəzur qəzasındakı vəziyyət barədə məsələ də müzakirə edildi. Habelə Qubadlı qəzasının məsrəflərinin Azərbaycan SSR Xalq komissarlıqlarının büdcəsinə (smetasına) daxil edilməsi araşdırıldı. Ayrıca bir qərarla isə Zəngəzur (Qubadlı) qəzası üzrə inzibati-təsərrüfat aparatının təşkili vacib bilindi.

Bölgədəki olduqca mürəkkəb və çətin siyasi-iqtisadi şəraitdə İrəvanda Sovet hökuməti ilə Rusiyanın XI ordusunun komandanlığı Qərbi Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsinin qəti olaraq (özü də, əsasən, döyürlərsiz) başa çatdırılması üçün hərbi-diplomatik səciyyəli tədbirlər görüldü. Onların sırasında müəyyən müzakirələr (danışqlar) da mühüm yer tuturdu.

Belə müzakirələrdən biri 1921-ci il mayın ortalarında Ermənistan SSR və XI ordunun komandanlığının xüsusi nümayəndə heyəti tərəfindən “Dağlıq Ermənistan hökuməti” ilə aparılmışdı (19, s.156). (Sözləşmə, bu oyuncaq qurum ermənilərin Qarabağ və Zəngəzurdakı daha bir saxta-formal rejimi olan “Sunik hökuməti”nin varisi sayılırdı).

Başında Njdenin dayandığı bu varisə-quruma “Yeni Ermənistan hökuməti”də deyirdilər (20, s.519). Nəticəsiz qalan həmin müzakirələrin keçirilməsindən ötrü Njde rejimi tərəfindən qoyulan şərtlər arasında biri xüsusi məqsədlər güdüdü. O şərt bundan ibarət idi: “Zəngəzurdakı torpaq məsələsinin kəndlilərin xeyrinə həlli”.

Bu və digər müzakirələrin davam etdiyi bir şəraitdə, yəni 1921-ci ilin iyulunda Zəngəzur Rusiya tərəfindən yenidən işğal edildi. Bununla qəzanın (qərb və ya yuxarı dağlıq) hissəsinin Ermənistana qatılması da başa çatdırıldı. Bu müddəanı bir sıra siyasi-inzibati səciyyəli qarşılıqlı tədbirlər (aktlar) da təsdiqləyir:

- Respublika İnqilab Komitəsinin Azərbaycan SSR-də əhalinin siyahıya alınmasına dair 1921-ci il 19 may tarixli dekretində Zəngəzur qəzasının adı qeyd edilmədi (21, s.485).
- Əks yöndə (haldə) isə Ermənistanda 1921-ci il iyulun 20-də təsbit edilən ərazi-inzibati bölgüyə əsasən 33 sahədən ibarət 8 qəza təşkil olundu və çox tezliklə də 9-cusu (Zəngəzur) yaradıldı (22, s.62).
- Artıq 1922-ci ilin əvvəli üçün Azərbaycan Baş Milisinin məlumatlarında da Zəngəzurun adı çəkilmədi (23, v.1-2).

Zəngəzurun qərbinə (Sisyan, Gorus, Qafan ərazilərinə) sahiblənən ermənilər həm də onun şərqinə (Zəngilan, Qubadlı və s. torpaqlarına) yiyələnməyə səy göstərdilər. Bölgənin tam ilhaqına nail olmaq üçün Şərqi Zəngəzurun daxili işlərinə çoxşaxəli kobud müdaxilələr etdilər. Bunlara son qoyulmasından ötrü 1921-ci ilin payızında qonşu qəzalar, yəni artıq Ermənistanın tərkibində olan Zəngəzurla Qubadlı arasındakı mübahisələr, problemlər araşdırıldı.

Azərbaycan SSR-in Qubadlı qəzası İcraiyyə Komitəsinin 1921-ci il 27 sentyabr tarixli iclasının 10 sayılı protokolundan da (24, v.91-92) bəlli olur ki, bu müzakirələrdə başlıca məsələ qəzalararası inzibati sərhədlərin təyin edilməsi (müəyyənləşdirilməsi) olmuşdu. Protokolda tərəflərin mövqelərini açıqlayan bəzi məqamlar ifadə edilmişdi:

- Azərbaycan tərəfi (Qubadlı qəza rəisi Hüseynov) – onun təsvir (qeyd) etdiyi hüduqlar daxilindəki bütün kəndlər qəza icraiyyə Komitəsinə tabedirlər və onun kreditlərindən maaş, habelə ərzaq almışlar, alırlar;
- Ermənistan tərəfi – fikir ayrılıqlarına görə məsələ hələlik açıq saxlanmalı idi.

Bunu da qeyd edək ki, iclasın bu məsələ ilə bağlı hansı qərarı qəbul etməsi protokolda qeyd olunmamışdı.

Nəticə. Məqələdə aparılan elmi araşdırmalar əsasında gəlinən qənaətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- məlum qərarlarla və bəyanatla Zəngəzurun (Naxçıvanın da) bütönlüklə Ermənistanı ilhaqı planlaşdırılmışdı;
- müəyyən səbəblərə görə bölgə iki hissəyə ayrıldı və o vaxt yalnız Qərbi Zəngəzur Ermənistanı birləşdirildi;
- Dağlıq (Yuxarı) Zəngəzurun Ermənistanı qatılması dərhal baş vermədi;
- Rusiya ilə ermənilərin geostrategiyasına əsasən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə növbəti (yeni) qəsd baş tutdu;
- 1921-ci ildə Zəngəzurla bağlı xeyli çəkən delimitasiya-demarkasiya prosesləri yaşandı və bu kontekstdə müzakirələr aparıldı;
- öyrənilən dövrün acı təcrübəsinin fəsadları hazırda “Zəngəzur (Mehri) dəhlizi” məsələsindəki beynəlxalq səciyyəli siyasi-diplomatik oyunlara ciddi təsir göstərməkdədir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): f.28, siyahı №1, iş №201.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f.276, siyahı №9, iş №48.
3. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, часть III, выпуск I.- Москва: Политиздат-1928.
- 3^a ARPIİSSA:f.1, siyahı №1, iş №22.
4. ARPIİSSA:f.1, siyahı №1, iş №24.
5. ARPIİSSA:f.1, siyahı №1, iş №14.
6. ARPIİSSA:f.456, siyahı №14, iş №102.
7. ARPIİSSA:f.1, siyahı №7, iş №24.
8. ARPIİSSA:f.1, siyahı №7, iş №124.
9. Газ. «Коммунист», - Баку, 1920, 2 декабря.
10. Газ. «Бакинский рабочий», - Баку, 1920, 3 декабря.

11. Musayev, İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). 2-ci nəşri. – Bakı: 1998. -385s.
12. ARPIİSSA: f.1, siyahı №2, iş №18.
13. ARPIİSSA: f.1, siyahı №74, iş №123.
14. ARDA: f.28, siyahı №1, iş №42.
15. ARDA: f.28, siyahı №1, iş №138.
16. ARPIİSSA: f.1, siyahı №1, iş №18.
17. Первый Всеазербайджанский съезд Советов. Стенографический отчёт. – Баку: 1922.
18. ARDA: f.379, siyahı №1, iş №7483.
19. Акопян, и др. Очерки по истории Советской Армении. – Ереван, 1955.
20. Вартанян, С. Победа Советской власти в Армении. – Ереван: 1959.
21. Декреты Азревкома. – Баку: 1988.
22. Собрание декретов и приказов СССР Армении, выпуск II. –Ереван: 1923.
23. ARDA: f.27, siyahı №4, iş №31.
24. ARDA: f.27, siyahı №4, iş №37.

ТЕРРИТОРИАЛЬНО - ПОГРАНИЧНЫЕ ОБСУЖДЕНИЯ ПО ЗАНГЕЗУРУ (1920-1921гг.)

Исмаил М.МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются территориально - пограничные обсуждения Азербайджана с Арменией относительно Зангезурского региона. Основное внимание уделено анализу многочисленных заседаний-споров-положений-предложений-решений-результатов. Это исследование ввело в научный оборот ряд политико-дипломатических документов. Определённые выводы были сделаны также по «Зангезурскому (Мегринскому) коридору» и т. д.

Ключевые слова: Азербайджан, Зангезур, Армения, регион, обсуждения, раздел, аннексия, Западный Зангезур, коридор.

TERRITORIAL-BORDER NEGOTIATIONS ON ZANGEZUR (1920-1921)

İsmail M.MUSA

SUMMARY

The article examines the territorial-border discussions of Azerbaijan with Armenia regarding the Zangezur region. The main attention is paid to the analysis of numerous meetings-disputes-provisions-proposals-decisions-results.

This research has brought a number of political-diplomatic documents into scientific circulation. Certain conclusions have also been reached in the work regarding the “Zangezur (Mehri) Corridor”, etc.

Keywords: Azerbaijan, Zangezur, Armenia, region, discussions, division, annexation, Western Zangezur, corridor.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK SİYASƏTİNDƏ MİLLİ ORDU QURUCULUĞU MƏSƏLƏLƏRİ

Kəmalə İ. MƏMMƏDOVA*

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan müasir Azərbaycan dövlətinin 1980-ci illərin sonu - 1990-cı illərin əvvəllərində üzləşdiyi bir sıra ictimai-siyasi sarsıntılar, Ermənistanın ədalətsiz ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü nəticəsində 1991-1993-cü illərdə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən torpaqlarımızın 20 faizinin işğalı, 1992-ci ildə Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının da iştirakı ilə törədilən Xocalı soyqırımı və s. faciələr fonunda xalqın müstəqilliyini və ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir olan ordunun formalaşdırılması ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdıışından sonra Azərbaycanın dövlət quruculuğu siyasətində dövlətçilik tarixində hər zaman prioritet məsələlərdən biri olan ordu quruculuğu ilə bağlı həyata keçirdiyi yorulmaz fəaliyyəti işıqlandırılır, böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti sayəsində həyata keçirdiyi uzaqgörən tədbirlərin məntiqi yekunu kimi əldə olunan uğurlar qeyd edilir. Bu uğurların onun siyasi kursunun davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilməsindən və Ali Baş Komandanın başçılığı altında böyük qəhrəmanlıqlar və şücaət göstərən qüdrətli Ordumuzun erməni işğalçılarını torpaqlarımızdan qovaraq, xalqımızın tarixinə qızıl hərflərlə şanlı Zəfər salnaməsi yazmalarından bəhs edilir. Eyni zamanda məqalədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın hərbi tarixi ilə bağlı irsinin araşdırılmasının, XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından bugünədək Ümummilli lider Heydər Əliyevin və onun siyasi kursunun davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycanın ordu quruculuğundakı fəaliyyətlərinin və nailiyyətlərinin tədqiqatə cəlb edilməsinin, təhlil edilməsinin, nəticə olaraq ortaya çıxan həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə və gələcək nəsillərə çatdırılmasının qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri olması fikri irəli sürülür.

Açar sözlər: Ümummilli lider, orduda böhran, milli ordu, 44 günlük Vətən (ikinci Qarabağ) müharibəsi, Zəfər

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.03.2016>

Giriş. Dövlətin qüdrətli Silahlı Qüvvələrinin olması onun mövcudluğunun ən vacib amillərindən biridir. Dövlətin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində güclü ordunun olması mühüm yer tutur.

Bu gün dövlətimizin qüdrətinin göstəricisi və xalqımızın iftixarı, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü təmin edən Azərbaycan Ordusu yüksək hazırlığı ilə seçilir. Tarixin bütün dövrlərində xalq və ordu arasındakı əlaqə, xalqın müharibənin aparılmasına münasibəti və müharibəyə səfərbərliyin həyata keçirilməsi, ölkənin müdafiəsinin təmin edilməsi üçün maddi və mənəvi

amillərdən asılılıq, müdafiəni təşkil etmək məqsədilə dövlətin apardığı siyasətin xarakteri, xarici siyasətin nəzərə alınması və s. kimi məqamlar mahiyyət etibarilə dəyişməzdir və hər b işinin əsasını təşkil edir. Dəyişən bu məqamların yüksək məharətlə icrasını hərəkətə gətirən qüvvələrdir. Bu baxımdan Azərbaycan yenidən müstəqilliyini elan etdiyi illərdən bugünədək Azərbaycan Ordusunun yaranması və keçdiyi yolu araşdırmaq mühüm aktualıq kəsb edir.

Azərbaycanın zəngin dövlətçilik tarixində hər zaman prioritet məsələlərdən biri güclü ordunun yaradılması olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı tarixi şəraitdə olduğu kimi, XX əsrin sonlarında – 1988-ci ildən başlayaraq SSRİ-nin süqutu ərəfəsində regionda cərəyan edən siyasi proseslər, baş verən hadisələr zamanı da Azərbaycan ordusundan söhbət gedə bilməzdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu quruculuğunu şərtləndirən amillər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən vacib vəzifələrindən biri hərbi ordu quruculuğu kimi müəyyən edilmişdi. Təsədüfi deyil ki, bu prioritet məsələni həll etmək üçün hökumət bir sıra ciddi tədbirlər həyata keçirmiş və nəticədə ilk əvvəl 25 min nəfərlik ordunun yaradılması nəzərdə tutulsa da, 40 minlik ordu yaradılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, ordunun formalaşması prosesi ölkədə hakim olan mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyət şəraitində gedirdi; bu isə öz növbəsində ordunun yaranma və inkişaf prosesinə öz təsirini göstərirdi.

Bu dövrdə bir tərəfdən ölkənin cənub bölgəsi olan Lənkəranda Azərbaycan əleyhinə olan qüvvələr, denikinçilər və bolşeviklər bölgəni Azərbaycandan qoparmağa çalışaraq buranı gələcəkdə Azərbaycanın üzərinə hücum keçmək üçün plasdarm halına gətirmək istəyirdilər. Digər tərəfdən, Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində erməni təcavüzü genişlənməkdə davam edirdi. Ermənistan tərəfindən dəstəklənən bu hərəkət həmin əraziləri Azərbaycandan qopararaq Ermənistana birləşdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdu [6,71].

1980-ci illərin sonu - 1990-cı illərin əvvəllərində sovet rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı yeritdiyi məkrli siyasət və onun acı nəticələri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan müasir Azərbaycan dövləti də 1980-ci illərin sonu - 1990-cı illərin əvvəllərində bir sıra ictimai-siyasi sarsıntılarla üzləşdi. Sovet hakimiyyəti illərində ermənilər SSRİ rəhbərliyində yetərinə təmsil olunduqları üçün hər zaman xalqımıza və Vətənimizə qarşı birtərəfli siyasət yeridilməsinə nail olmuşdular. 1985-ci ildə sovet rəhbərliyinə Mixail Qorbaçov gəldi və milli siyasət sahəsində kobud səhvlər buraxaraq ermənipərəst mövqe tutduğunu nümayiş etdirdi. Həmin dövrdə sovet rəhbərliyinin bu siyasətinə qarşı öz etirazını bildirən, mərkəzdə ermənilərin Azərbaycan SSR-yə qarşı fitnəkarlıq planlarının həyata keçməsinə hər za-

man mane olan görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev tezliklə vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Bundan dərhal sonra, ermənilər Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları və etnik zəmində təxribatlar, terror əməlləri ilə çıxış etməyə başladılar. 1987-ci ilin noyabrında Dağlıq Qarabağ erməniləri öz separatçı tələblərini irəli sürdülər. 1980-ci illərin sonlarında SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edən ermənilər SSRİ rəhbərliyinin və Ermənistan SSR rəhbərliyinin dəstəyi və xaricdəki erməni diasporunun köməyi nəticəsində daha fəal hərəkata keçdilər.

Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi cəhdlərinin geniş vüsət aldığı və azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandakı (indiki Ermənistan) tarixi torpaqlarından növbəti kütləvi deportasiyası ilə müşayiət olunan gərginliyin qarşısını almaq əvəzinə sovet rəhbərliyi Azərbaycan xalqına qarşı növbəti dəhşətli cinayət həyata keçirdi. 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə SSRİ qoşunları Bakıya yeridildi və Qanlı Yanvar faciəsi törədildi. Xalqımızın ağır vəziyyətdə idi. Ölkəmizdə sovet hərbciləri hökmranlıq edirdi. Həmin günlərdə Azərbaycan televiziya və radiosu işğalçı sovet ordusunun nəzarəti altına alınmışdı. Xalqımızın başına gətirilən müsibətlər SSRİ xalqlarından da, dünya ictimaiyyətindən də gizlədilərək, hadisələr başqa cür qələmə verilirdi. Belə bir vaxtda Moskvada Bakı qırğını törədənlərin qanlı cinayətlərini açıb göstərən, bütün dünyaya bütün həqiqəti elan edən bir səs ucaldı.

Xalqımızın bu ağır günündə Heydər Əliyev xəstə olmasına və təqib edilməsinə baxmayaraq Azərbaycanın Moskvadakı Daimi nümayəndəliyinə gələrək doğma xalqına başsağlığı verdi. O, Bakıya qoşun yeridildiyi, xalqa divan tutulduğu üçün SSRİ-nin və Azərbaycan SSR-in rəhbərlərini kəskin tənqid etdi.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda ordunun vəziyyəti. Bu hərbi təcavüz Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda mübarizə əzmini daha da alovlandırırdı və tezliklə Azərbaycan yenidən müstəqil dövlət kimi dünya birliyinə daxil oldu. Lakin bu dəfə də Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi yenidən Ermənistanın ədalətsiz ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü ilə üz-üzə qaldı. 1991-1993-cü illərdə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğalı, 1992-ci ildə Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının da iştirakı ilə törədilən Xocalı soyqırımı və s. faciələr xalqın müstəqilliyini və ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir olan ordunun formalaşdırılmasını tələb edirdi. 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası dövründə vahid komandanlığa əsaslanan nizami və mütəşəkkil, ən əsası müstəqilliyimizə və dövlətçiliyimizə qarşı yarana biləcək hər hansı təhdidin qarşısını almağa qadir ordu hələ yaradılmamışdı. Belə bir şəraitdə milli ordunun yaradılması məsələsi vacib bir problem kimi gündəmə gəldi.

Bu gün malik olduğumuz Milli Ordunun yaradılması istər sovet dövründə Azərbaycana rəhbərliyi, istərsə də müstəqillik illərində Azərbaycana rəhbərliyi dövründə ən doğru, ən təsirli vasitələri tapıb, qarşıda dayanan vəzifələrin yüksək icrasına nail olan Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi, yorulmaz fəaliyyəti, böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti sayəsində həyata keçirilib və onun Azərbaycan xalqı qarşısında göstərdiyi misilsiz xidmətlərdən biridir.

Azərbaycanda ordu quruculuğu sahəsində Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər. Hələ sovet dönməsində, 1971-ci ildə Ümummilli liderin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin yaradılması və fəaliyyəti nəticəsində azərbaycanlı zabıt kadrların hazırlanmasına başlanılmışdı. Ümummilli liderin uzaqgörən siyasəti sayəsində yaradılan bu məktəb müstəqil Azərbaycanın Milli Ordusunun formalaşması üçün kadr probleminin həlli yolunda mühüm rol oynadı. Azərbaycanda Hərbi məktəbin yaradılmasını Respublika Milli Qvardiyasının Qərargahında Azərbaycanın milli qəhrəmanı Əfqan Hüseynovun büstünün açılışı mərasimindəki 28 may 1995-ci il çıxışında Ümummilli lider belə dəyərləndirirdi: “25 il bundan öncə mən Azərbaycanda heç vaxt oxşarı, analoqu olmayan ixtisaslaşdırılmış hərbi orta məktəb yaratmaq fikri irəli sürdüm. Bu məktəbi yaratdım. Doğrudan da mənim həyatımda gördüyüm işlər içində bu addımı, bu işi, bu təşəbbüsü o dövrdən artıq 25 il keçəndən sonra şəxsən özüm çox yüksək qiymətləndirirəm. Mən belə bir addım atarkən...təkcə o günləri yox, Azərbaycanın gələcəyini düşünürdüm”[4, 3].

1993-cü ildə hakimiyyətə ikinci qayıdışı zamanı qarşısına Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək və Azərbaycanı müharibə vəziyyətindən çıxarmaq məqsədini qoyan Ümummilli lider Heydər Əliyev əsas Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qoyulan milli dövlətçilik düşüncəsini müstəqil Azərbaycan dövlətinin reallığına çevirdi. Onun apardığı məqsədyönlü və qətiyyətli siyasətinin təxirəsalınmaz tədbirləri sırasında ordu quruculuğu məsələsi də önəmli yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etməklə yanaşı, ordumuzun yaranması, formalaşması, möhkəmlənməsi həm də həmin dövrdə ölkəmizə qarşı ikili standartlardan çıxış edən güc dövlətlərinin və ərazilərimizi işğal altında tutan erməni separatçılığının, təcavüzünün qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ümummilli liderin həmin dövrdə dövlət başçısı kimi əməli fəaliyyəti nəticəsində “XX əsrin sonunda öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Ordusunun layiqli varisi”nə [2] çevrildi və dövlətçilik ənənələrimizə söykənərək, dövlət quruculuğunun şərəfli və parlaq səhifələrindən biri kimi Azərbaycanın suverenliyini, müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumağa tam qa-

dir olan, bu gün artan və qüdrətlənən gücü ilə qürurlandığımız Azərbaycan Ordusunun yaradılması həyata keçirildi. Dövlət müstəqilliyinin qorunmasında ordunun müstəsna rol oynadığını dərk edən Ümummilli lider çıxışlarında dəfələrlə vurğulayırdı ki, “Möhkəm, daimi sülh üçün müstəqil dövlətin güclü ordusu olmalıdır”.

Azərbaycan ordusundakı ağır böhranın aradan qaldırılması sahəsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlər. Heydər Əliyev Bakıya dəvət olunanda Azərbaycan Ordusunda ağır böhran mövcud idi. Bu böhranın xarakterik tərəfləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- orduya dövlət rəhbərliyi təmin edilməmişdi;
- ordu quruculuğu ilə bağlı dövlətin aydın proqramı yox idi;
- dövlət və ordu bir-birindən ayrı düşmüşdü;
- ordu siyasi işlərə cəlb edilmişdi;
- ordu daxilində siyasi mənsubiyyətə və məqsədlərə görə parçalanma yaranmışdı;
- ordu daxilində xaos, özbaşınalıq, qanunsuzluqlar baş alıb gedirdi;
- sovet ordusundan miras qalmış hərbi əmlakın böyük bir hissəsi məhv edilmişdi;
- orduya çağırış işi özbaşına buraxılmışdı;
- ordunun döyüş qabiliyyəti zəruri tələblərə cavab vermirdi;
- orduya vahid komandanlıq təmin edilməmişdi [10, 12-13].

Ümummilli liderin hakimiyyətə gəlməsi ərafəsində Azərbaycan öz tarixinin ən qanlı burulğanı içərisində idi. Cəbhədə ağır məğlubiyyətlər bir-birini əvəz edirdi. Ölkədə, sözün əsl mənasında, hakimiyyətsizlik idi. Siyasi hərc-mərclik baş alıb gedirdi. Bölgələrimizdə, rayonlarda, paytaxtın ayrı-ayrı məhəllələrində faktiki olaraq silahlı quldur dəstələri hökmranlıq edirdilər. Xalq vahimə içərisində yaşayırdı. Atışma səmindən camaat evində rahat yata bilmirdi. Girovgötürmə kimi çirkin qazanc vasitəsi adi hala çevrilmişdi.... Ölkə vətəndaş müharibəsi və etnik toqquşmalar meydanına çevrilmişdi. Hərb sənətinin nə olduğunu bilməyən R.Qaziyev ölkəni ordusuz qoymuşdu. Cəbhə düşmənin üzünə açıq idi [8, 174]. Belə bir şəraitdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin hərbi siyasəti Respublikanın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü etibarlı şəkildə qorumaq və ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə hesablanmışdı. Bu siyasəti səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün bütün potensialını məqsədyönlü şəkildə bu istiqamətə yönəldən dövlət başçısı Azərbaycanın daxili hərbi-siyasi sabitliyinin, vətəndaş həmrəyliyinin və xalqın birliyinin təmin edilməsinin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirdi.

Dövlətçilik təcrübəsi, təşkilatçılıq bacarığı, yorulmaz işgüzarlığı ilə ordu quruculuğuna xüsusi önəm verən Respublika Prezidenti Heydər Əliyev 2 noyabr 1993-cü ildə xalqa müraciətində “Bunları etiraf etmək” ağır, çətin, “açı olsa da, bu həqiqət”lərlə bağlı məlumat verərək bildirdi ki, “məğlubiyyət

yətlərimiz bir tərəfdən Azərbaycan Ordusunun hissələrinin bir çox yerlərdə gücsüzlüyü nəticəsində, döyüş qabiliyyətinin olmaması nəticəsində baş vermiş”, “əsgərlərimiz, döyüşçülərimiz öz mövqelərini vuruşmadan, yerli əhəlidən qabaq tərk etmişlər”. Müraciətdə qeyd edilirdi ki, “iki il müddətində müstəqil dövlətimiz öz müdafiə qüvvələrini, öz ordusunu yaratmalı idi. Bundan ötrü Azərbaycan Respublikasının bütün imkanları vardı. Ordunu bir gündə, beş gündə, bir ayda, üç ayda yaratmaq mümkün deyil. Ancaq iki il, üç il müddətində ordu yaratmaq, Azərbaycanın etibarlı müdafiəsini təşkil etmək və ərazi bütövlüyünü də təmin etmək mümkün idi. Lakin bu fürsətlər əldən verilib və Azərbaycanın müdafiə imkanları get-gedə möhkəmlənmək əvəzinə zəifləmişdir. Ayrı-ayrı dəstələr, qruplar, yaxud batalyonlar tərəfindən aparılan ayrı-ayrı döyüşlərin hamısı pərakəndə şəkildə olmuş, müxtəlif qüvvələrə, məqsədlərə xidmət etmiş, böyük bir hərbi strategiya, müdafiə strategiyası əsasında, hərbi nizam-intizam əsasında görülən tədbirlər olmamışdır. Belə hallar bəzən Azərbaycan ictimaiyyəti arasında cürbəcür əsassız təbliğatların yayılmasına gətirib çıxarmışdır. Əslində isə Azərbaycanın müdafiə qüvvələri günbəgün, aybaay zəifləmişdir” [3]. Müraciətdə ordu quruculuğu məsələlərinə diqqət çəkən dövlət başçısı Heydər Əliyev vurğulayırdı ki, “Azərbaycanın müstəqil dövlət olduğu dövrdə respublikanı etibarlı müdafiə etmək üçün lazımi silahlı qüvvələr yaransaydı, daxili sabitlik olsaydı və bütün qüvvələr torpaqlarımızı qorumağa, ərazi bütövlüyümüzü təmin etməyə yönəldilsəydi” [3], daxildəki çəkişmələr, toqquşmalar, rəqabət aradan qaldırılsaydı “cəbhə bölgələrindəki uğursuzluqlar, bəzi rayonların erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması” [3] baş verməzdi.

Beləliklə, “ordu hissələrinin bəzilərinin döyüşsüz, müqavimətsiz geri çəkilməsi, bəzən isə yerli əhalini vahiməyə salaraq, qorxudaraq vaxtından əvvəl öz yerlərindən çıxarılması, ayrı-ayrı cinayətkar dəstələrin, müxtəlif siyasi qrupların yenə də şəxsi mənafeələrinə, məqsədlərinə nail olmaq üçün apardıqları təxribatlar”ın [3] getdiyi, müdafiə qüvvələrinin pozulduğu, orduda nizam-intizam, tələbkarlıq, qanun-qaydanın olmadığı, eyni zamanda orduda mənəviyyət pozğunluğu, cinayətkarlığın artdığı, cinayətkar ünsürlərin üstün mövqe tutduğu şəraitdə “qısa müddətdə istənilən səviyyədə ordu yaratmaq, Azərbaycanı müdafiə etmək çox çətin vəzifə” [3] idi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik siyasətində ordu quruculuğu Azərbaycanın müstəqilliyinin atributu kimi. Birinci Qarabağ müharibəsinin davam etdiyi dövrdə Ümummilli lider Heydər Əliyev dövlətin qüdrətinin artırılmasında bəşəri və mənəvi dəyərlərin varisliyinin təmin edilməsinin mühüm rolunu önə çəkirdi. 1998-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Milli ordusunun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində çıxış edən dövlət başçısı Heydər Əliyev görkəmli Azərbaycan generalı – Cəmişid Naxçıvanski, Fərəc bəy Ağayev, Əliağa Şıxlinski, Səməd

bəy Mehmandarov və digərlərinin xalqımız üçün xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyətində bu və digər generallarımızın gənclərə örnək olacaq həyatlarının öyrənilməsi üçün onlar haqqında əsərlərin yazılıb təbliğ edilməsi, xatirələrinin əbədləşdirilməsi, onların vətənpərvərlik hisslərinin xalqımıza aşılması əsas məsələlər sırasındadır.

Atəşkəsin əldə edilməsindən sonra dövlət başçısı Heydər Əliyev dinc fərsətin əldə edilməsini ordu quruculuğunun sürətləndirilməsi üçün münasib imkan kimi qiymətləndirdi. Ordu quruculuğuna Azərbaycanın müstəqilliyinin atributu, davamlı bir proses kimi baxdığı üçün o, milli zabit kadrlarının hazırlanması məqsədilə mükəmməl bir hərbi təhsil sistemi formalaşdırdı, ordunun maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi daimi diqqət altına alındı.

Orduya səfərbərlik işinin düzgün təşkil edilməsinə böyük əhəmiyyət verən və bu məsələni hərbi komissarlıqlar və hərbi strukturlarla yanaşı, eyni zamanda, dövlət və hakimiyyət orqanlarının qarşısında dayanan çox mühüm vəzifə hesab edən ulu öndər Heydər Əliyev respublika ağsaqqallarına, ziyalılarına, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinə, dindarlara, iş adamlarına müraciətdə onları orduya daha yaxından kömək etməyə, əsgər və zabitlərin mübariz döyüş ruhunda tərbiyə olunmasına yardım etməyə, orduda baş verən qanunsuzluqların, başlıcası isə fərariiliyin qarşısının alınmasında qətiyyətli mövqe tutmağa çağırırdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev müharibə veteranlarının qəhrəmanlıq nümunələrinin heç vaxt unudulmayacağını qeyd etməklə, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən təcavüzə məruz qaldığı həmin illərdə “Siz də gənclərimizin vətənpərvərlik tərbiyəsi, onların döyüş ruhunun qaldırılması, vətənə sədaqət, xalqa xidmət ruhunun yüksəldilməsi üçün fəal çalışmalısınız” [5, 563] deyərək Böyük Vətən müharibəsi veteranları qarşısında öhdəliklər qoyurdu.

Ümummilli lider bütövlüklə dünyanın sülh şəraitində yaşamasının “ötən müharibədə iştirak etmiş, həlak olmuş, qanı tökülmüş adamların, bu günədək yaşayan veteranların xidməti” [5, 562] olduğunu qeyd etməsi, 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi veteranlarına diqqəti və qayğısı gənc nəslin vətənpərvər ruhda tərbiyə edilməsində mühüm rol oynadı. Qeyd edək ki, 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi veteranlarının keçdikləri döyüş yolu və həyatı I və II Qarabağ müharibələri dövründə gənclər üçün böyük örnək olmaqla yanaşı, eyni zamanda Milli Ordu quruculuğu sahəsində bir təcrübə idi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevə görə peşəkarlıqla bərabər, mənəviyyət saflığı, əqidə bütövlüyü, vəzifə borcuna sadıqlıq zabit kadrlarının başlıca keyfiyyətləri hesab olunmalı idi və buna nail olunması ordu quruculuğunun ümdə vəzifələrindən biri idi.

Dövlət başçısının xalqa bu müraciəti sağlam ordu quruculuğunun əsaslarını və bu istiqamətdə xalqın və dövlətin qarşısında dayanan mühüm vəzifələri müəyyənləşdirən konseptual bir sənəd olmaqla, ordu quruculuğunda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu.

Göstərdiyi böyük əzmkarlıq və ardıcıl fəaliyyəti ilə xalqın bütün təbəqələrinin ümumdövlət mənafeələrini əks etdirən, dövlətin və xalqın ümummilli məqsədlər ətrafında birləşməsinə nail olan ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə Azərbaycanın nizami Silahlı Qüvvələrinin yaradılması ilə orduda kütləvi fərarilik hallarına son qoyuldu, hərbi intizam möhkəmləndirildi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin silahlı qüvvələrə göstərdiyi diqqət və qayğının nəticəsində ordunun mərkəzləşdirilmiş maddi-texniki təminatı öncəki illərdən fərqlənərək əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıldı, hərbi birləşmələrin və hərbi hissələrin maddi-texniki, təbii, səyyar və digər vasitələrlə təminatı təşkil olundu, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nizama salındı. Ölkəmizin silahlı qüvvələrinə tələb olunan silah, hərbi texnika, döyüş sursatı, arxa xidmət əmlakı və digər maddi vəsaitlərin istehsal olunması üçün sifarişlərin Azərbaycan Respublikasının sənaye müəssisələrində yerləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına da təkan verdi. Orduda şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji hazırlığına, döyüş ruhunun yüksəldilməsinə diqqət artırıldı, hərbi vətənpərvərlik işi gücləndirildi [9, 5].

Azərbaycan Ordusunu yaradan və onun formalaşması prosesini daim diqqət mərkəzində saxlayan Ümummilli Liderin rəhbərliyi ilə qısa müddətdə ordunun qanunvericilik bazası təkmilləşdirildi, onun inkişafı, modernləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirildi. “Silahlı Qüvvələr haqqında”, “Hərbi xidmət haqqında”, “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında” qanunlar qəbul olundu. Ümummilli liderin 1998-ci il 22 may tarixli fərmanına əsasən 26 iyun tarixi Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Günü elan edildi.

Ölkəmizdə milli-hərbi kadrların yetişdirilməsi üçün müasir tələblərə cavab verən hərbi təhsil sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən əhəmiyyətli tədbirlərdən biri də hərbi təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il fevralın 20-də Hərbi Akademiyanın yaradılması haqqında imzalanan fərman oldu.

Ümummilli lider arzu edirdi ki, “hər bir Azərbaycan gənci Azərbaycan ordusunda xidmət etməyi özünün müqəddəs vəzifəsi kimi qəbul etsin”. Əsgərlik borcunu yerinə yetirməyi hər bir azərbaycanlı gəncin müqəddəs vəzifəsi hesab edən Ümummilli liderə görə Milli Ordumuzda xidmət etmək hər bir Azərbaycan gəncinin şərəfli vətəndaşlıq borcudur. O, hesab edirdi ki, “Azərbaycan əsgəri, Azərbaycan zabiti gərək yüksək mənəviyyata malik ol-

sun. Azərbaycan xalqının yüksək mənəvi dəyərləri ilə yaşasın. Vətənpərvərliyi, Vətəni sevməyi, Vətən yolunda şəhid olmağı daim gözünün önündə saxlasın". Bu səbəbdən 20 iyun 2001-ci ildə Bakı Ali Birləşmiş Komandirlər Məktəbində keçirilən görüşdə söylədiyi kimi, onun "üçün hər bir əsgər, hər bir döyüşçü, hər bir zabıt Azərbaycan vətəndaşlarının hər birindən daha da qiymətlidir, daha da yüksəkdir". O, qeyd edirdi ki, "Azərbaycan Ordusu, Silahlı qüvvələri böyük gələcəyə baxmalıdır. Ancaq bu böyük gələcəyi təmin etmək üçün bu gün Azərbaycanın güclü ordusu olmalıdır. Bu ordu sabah ondan güclü, beş il sonra ondan da güclü, on il, on beş il sonra daha da güclü olmalıdır. Azərbaycan Prezidenti və Ali Baş Komandan kimi, mən bu siyasəti aparıram və sizdən onu tələb edirəm. Buna nail olmaq üçün əlimdən gələni etmişəm və bundan sonra da edəcəyəm" [7, 28]. Ordumuzun artan gücünə daim inanan ümummilli lider 2002-ci ilin iyulunda Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi və Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi məzunlarının buraxılışına həsr olunmuş mərasimdəki çıxışında bunu belə ifadə etmişdi: "Bizim ordumuz güclüdür. Ordumuzun gücü günü-gündən artır. Ölkəmizin gözəl gələcəyi var. Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dövləti işğal olunmuş torpaqları mütləq azad edəcəkdir" [1].

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ordu quruculuğunun Zəfərlə başa çatdırılması. Müasir və modern Azərbaycan Ordusunun yaradıcısı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi kursu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildi. 2003-cü ildən bu vaxta kimi dövlətimiz tərəfindən ordu quruculuğuna, hərbi xərclərə ayrılan vəsaitin məbləği ildən-ilə artırıldı, ordumuz üçün hava hücumundan müdafiə sistemləri, uzaqmənzilli raketlər, döyüş təyyarələri, ən müasir pilotsuz uçuş aparatları, texnika və silahlar alındı.

Hazırda regionun ən güclü ordusu statusuna malik, qalib ölkənin qalib Ordusu olduğunu bütün dünyaya bəyan edən Azərbaycan Ordusu aparılmış məqsədyönlü tədbirlərin və həyata keçirilən islahatların məntiqi nəticəsi kimi Ali Baş Komandanımızın qətiyyəti və böyük sərkərdəlik qabiliyyəti sayəsində 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsində öz tarixi missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirdi, 30 illik torpaq, yurd niskilimizə, Vətən həsrətimizə son qoydu. Ümummilli lider H.Əliyevin söylədiyi: "Ordunun qüdrətini, onun döyüş qabiliyyətini, qələbə iradəsini təşkil edən döyüşçülərin vətənpərvərlik hissidir. Hər bir əsgər, zabıt, döyüşçü vətənpərvərlik hissinə, Vətənə, torpağa, müstəqil dövlətimizə, xalqımıza sdaqət hissinə hər şeydən üstün tutmalıdır. Məhz bu keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən, əks etdirən Azərbaycan Ordusunun döyüşçüsü ordumuzu möhkəmləndirə bilər və hər an qələbəyə nail ola bilər" [4, 54] fikrini təsdiq etdi. Böyük qəhrəmanlıqlar

və şücaət göstərən qüdrətli Ordumuz erməni işğalçılarını torpaqlarımızdan qovdu, xalqımızın tarixinə qızıl hərflərlə şanlı Zəfər salnaməsini yazdı.

Nəticə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ordu quruculuğuna rəhbərlik etməsi ilə Azərbaycan Ordusu uğurlu şəkildə təşkilatlandı, gücləndi və qısa müddət ərzində böyük inkişaf yolu keçdi. Onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən tədbirlərin məntiqi yekunu kimi Azərbaycan ordusu hərə-mərcilik illərindəki siyasi oyunlardan və siyasi qalmaqallardan uzaqlaşdırıldı, ordu yüksək peşəkarlığı ilə seçilən intizamlı, mənəvi cəhətdən saf kadrlarla təmin olundu, ordu gücləndi və vətənimizin suverenliyinin möhkəm təminatçısına çevrildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin zəhmətinin bəhrəsi kimi bu gün Azərbaycan qüdrətli və nizami orduya malikdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ordu quruculuğu ilə bağlı başladığı işlər onun siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ordu quruculuğu sahəsində qazanılan nailiyyətlərin bütün parametrlər üzrə daha da inkişaf etdirilməsini fəaliyyətində prioritet istiqamət kimi bəyan edən Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusunun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilir, hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsi sahəsində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Bu gün Azərbaycan ordusunda Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış və elmi-nəzəri prinsipləri zamanın sınağından çıxmış mükəmməl hərbi vətənpərvərlik konsepsiyası əsasında ali hərbi məktəblər sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun tədris prosesinin NATO-ya üzv olan ölkələrin hərbi təhsil sisteminin üstünlüklərinə uyğun olaraq qurulması öz nəticəsini verməkdədir. Bu gün Azərbaycan zabitlərinin NATO-nun mənzil qərargahında və müxtəlif komandanlıqlarında ölkəmizi uğurla təmsil etmələri bunun bariz nümunəsidir.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələri fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi beynəlxalq əlaqələrini genişləndirmiş və qabaqcıl dünya dövlətlərinin təcrübəsindən bəhrələnərək inkişaf etmişdir. Hazırda ordumuz dünyanın aparıcı 50 ordusu sırasındadır.

Bu baxımdan biz tarixçilər qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın hərbi tarixi ilə bağlı irsini araşdırmaq, XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından bu günə Ümummilli lider Heydər Əliyevin və onun siyasi kursunun davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycanın ordu quruculuğundakı fəaliyyətlərini və nailiyyətlərini tədqiqata cəlb etmək, təhlil etmək, nəticə olaraq ortaya çıxan həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə və gələcək nəsillərə çatdırmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi və Ali Hərbi Təyyarçılıq Məktəbi məzunlarının buraxılışına həsr olunmuş mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi - 27 iyul 2002-ci il. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/3183680.html>
2. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 25 iyun 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinə təbriki. "Azərbaycan" qəzeti, 29 iyun 2002-ci il. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/8887410.html>
3. Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə yeni hücumları və təcavüzü ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin milli televiziya və radio ilə xalqa müraciəti. 2 noyabr 1993-cü il. "Azərbaycan" qəzeti, 3 noyabr 1993-cü il. <https://lib.aliyevheritage.org/az/5416266.html>
4. Əliyev Heydər. Elektron sənədlər toplusu. 6 s. <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/articlas/he0453.pdf>
5. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab, iyun, 1993 - may, 1994, Bakı, "Azər nəşr", 1997, 608 s.
6. İsmayılov S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədləri 1918-1920-ci illər Vətən tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı: Ecoprint, 2019, 216 s.
7. Qurbani Abdulla. Heydər Əliyev və Azərbaycan Ordusu. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2002, 392s.
8. Mahmudov Y. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Seçilmiş əsərləri. IX cild, Bakı: Təhsil, 2011, 576 s.
9. Rəsulov R. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın ordu quruculuğu. "Səs" qəzeti, 14 dekabr 2010, <https://www.anl.az/down/meqale/ses/2010/dekabr/150163.htm>
10. Süleymanov M. Heydər Əliyev müasir Azərbaycan ordusunun qurucusudur. "Hərbi and" qəzeti, 22 may 2020-ci il, s.12-13

ВОПРОСЫ СТРОИТЕЛЬСТВА НАЦИОНАЛЬНОЙ АРМИИ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКЕ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Камала И.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием армии, способной защитить независимость народа и территориальную целостность страны на фоне ряда общественно-политических потрясений, также столкновение современного Азербайджанского государства которое было правопреемником Азербайджанской Демократической Республики – в конце 1980-х – начале 1990-х годов, с Арменией из-за оккупации 20 процентов наших земель вооружёнными силами Армении в 1991-1993 годах в результате несправедливых территориальных претензий и военной агрессии Армении, Ходжалинского геноцида, совершенного в 1992 году при участии 366-го мотострелкового полка России, и других трагедий. После второго возвращения к власти Общенационального Лидера Гейдара Алиева, особо подчёркивается неутомимая деятельность, осуществляемая им в связи со строительством армии, которая всегда была одним из приоритетных вопросов в истории государственности в политике государственного строительства Азербайджана, и отмечаются успехи, достигнутые как логическое завершение дальновидных мер, реализованных им благо-

даря его большим организаторским способностям. Упоминается о том, что эти успехи были достойно продолжены Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, преемником его политического курса, и о том, как наша могущественная армия под руководством Верховного Главнокомандующего проявила великое мужество и героизм, изгнав армянских оккупантов с наших земель и вписав славную летопись Победы золотыми буквами в историю нашего народа. В то же время в статье выдвигается мысль о том, что одной из важных задач является исследование наследия Общенационального Лидера Гейдара Алиева в области военной истории Азербайджана, привлечение к исследованиям, анализ деятельности и достижений Общенационального Лидера Гейдара Алиева и продолжателя его политического курса Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в строительстве армии Азербайджана с середины 90-х годов XX века по настоящее время и изучение полученных знаний до мировой общественности и будущих поколений.

Ключевые слова: Общенациональный Лидер, кризис в армии, национальная армия, 44-дневная Отечественная (Вторая Карабахская) война, Победа

NATIONAL ARMY BUILDING ISSUES IN THE STATESMANSHIP POLICY OF THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV

Kemala İ.MAMMADOVA

SUMMARY

The article examines issues related to the formation of an army capable of defending the independence of the people and the territorial integrity of the country against the backdrop of a number of socio-political upheavals, as well as the clashes between the modern Azerbaijani state, which was the successor to the Azerbaijan Democratic Republic, in the late 1980s and early 1990s, and Armenia due to the occupation of 20 percent of our lands by the Armenian armed forces in 1991-1993 as a result of unfair territorial claims and military aggression by Armenia, the Khojaly genocide committed in 1992 with the participation of the 366th motorized rifle regiment of Russia, and other tragedies. Following National Leader Heydar Aliyev's second return to power, special emphasis is placed on his tireless efforts to build an army, which has always been a priority in Azerbaijan's state-building policy. The successes achieved are noted as the logical culmination of the far-sighted measures, he implemented thanks to his considerable organizational skills. It is noted that these successes were worthily continued by President İlham Aliyev, the successor to his political course, and how our powerful army, under the leadership of the Supreme Commander-in-Chief, demonstrated great courage and heroism in driving the Armenian occupiers from our lands and inscribing the glorious annals of Victory in golden letters in the history of our people. At the same time, the article advances the idea that one of the important tasks is to study the legacy of National Leader Heydar Aliyev in the field of military history of Azerbaijan, to engage in research, analyze the activities and achievements of National Leader Heydar Aliyev and the successor of his political course, President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, in building the Azerbaijani army from the mid-1990s to the present, and to share this knowledge with the international community and future generations.

Key words: National leader, crisis in the army, National Army, 44-day Patriotic War (Second Karabakh War), Triumph (victory)

QARABAĞDA POSTKONFLİKT DÖVRÜNDƏ REGIONAL İNKİŞAF STRATEGİYASI: BÖYÜK QAYIDIŞIN YOL XƏRİTƏSİ

Aliyə A.HACIYEVA *

Məqalədə II Qarabağ müharibəsindən sonra, bölgədəki vəziyyət və həyata keçirilən bərpa, yenidənqurma tədbirləri haqqında araşdırılma aparılmışdır. “Böyük Qayıdış” layihəsinin məği, Qarabağda həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma tədbirlərinin ardıcılığı barədə məsələlərə toxunulmuşdur. Müasir dövrdə bölgədə həyata keçirilən zəruri infrastruktur layihələrinin bərpası, yeni sosial-iqtisadi infrastruktur layihələrinin yaradılması, Qarabağın dayanıqlı inkişafını təmin edəcək və bölgənin Azərbaycan və dünya siyasi, iqtisadi, mədəni və turizm həyatına töhfə verəcək layihələri barədə araşdırılma aparılmışdır. Zəruri infrastruktur layihələrindən biri olan yolların çəkilməsi, xüsusilə “Zəfər yolu”nun tikintisi, “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması, bölgədə “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələrinin həyata keçirilməsi, bölgənin həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə nəqliyyat infrastrukturunu genişləndirmək üçün həyata keçirilən Beynəlxalq Hava Limanı layihələri: Füzuli, Zəngilan, Laçın layihələri haqqında ətraflı araşdırma aparılmışdır. İlk mərhələdə bərpa və yenidənqurma prosesi zamanı bölgənin idarəetməsi məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, Böyük Qayıdış, bərpa və yenidənqurma, infrastruktur layihələri, “Zəfər yolu”, “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər”, “Yaşıl enerji”.

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.03.2021>

Giriş. 27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il tarixində baş vermiş II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbə qazanmasının ardından, 30 il müddətində işğal altında qalan tarixi torpaqlarımız azad edildi. Qələbədən sonra Azərbaycanın qarşısında artıq yeni hədəflər və perspektivlər formalaşmışdı. Ən önəmli məsələlərdən biri isə illər ərzində düşmən tapdağı altında qalan tarixi Azərbaycan torpaqlarını yenidən bərpa etmək və 30 il müddətində doğma torpaqlarından didərgin düşən xalqımıza qovuşdurmaq idi. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə “Böyük Qayıdış” Azərbaycanın 2030-cu ilədək beş milli prioritetindən biri kimi müəyyən olunub. İşğal dövründə bu ərazilərdə bir çox şəhərlər və digər yaşayış məntəqələri dağıdılmış, milli-mədəni irsimiz məhv edilmiş, təbii sərvətlərimiz talan edilmişdir, azərbaycan xalqı və dövləti həm maddi, həm də mənəvi çox böyük itgilərə məruz qalmışdır.

Qarabağda postmüharibə dövrünün prioritetləri: təhlükəsizlik və infrastrukturun yenidən qurulması. Bu prosesi həyata keçirmək üçün isə

* Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin dissertantı; Azərbaycan Universiteti müəllimi; haji-veva.aliya04@mail.ru; ORCID ID: 0009-0004-4972-6125

işğaldan azad edilmiş torpaqlarda bir sıra məsələləri həll etmək vacib idi. İlk növbədə azad edilmiş torpaqlarda müharibə nəticəsində yaranmış dağıntıların aradan qaldırılması, yolların çəkilməsi və torpaqların minalardan təmizlənməsi ən vacib məsələlərdən biri idi, çünki həm işğal müddətində, həmçinin də müharibə dövründə yollar yararsız vəziyyətə salınmışdı. Bərpa prosesinin ilkin mərləsində azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulmasında və bu prosesdə iştirak edəcək insanların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Buna görə də ilk növbədə torpaqların minalardan təmizlənməsi üçün işlər həyata keçirilməyə başlanılmış və hələ də proses davam etdirilir. Təhlükəsizliyin təmin edilməsindən sonrakı əsas məsələ isə orada ən zəruri infrastrukturun qurulması idi; yollar, elektrik, qaz, su, kanalizasiya və s. sistemlərinin yaradılması. [8, s. 30] Bu məsələnin həlli ilə bağlı ilk addımlar hələ müharibə bitən kimi ilk günlərdən atılmağa başlanılmışdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2020-ci il noyabrın 17-də Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Sərəncam imzalamışdı. 7 noyabr 2021-ci ildə isə prezident və xanımı Mehriban Əliyeva yolun açılışında iştirak etmişdilər. Başlanğıcını Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yolundan götürən 101 kilometrlik Zəfər yolu Qarabağın göz bəbəyi olan Şuşa şəhərinə qədər uzanır. Füzuli, Xocavənd, Xocalı və Şuşa rayonlarının ərazisindən keçməklə inşa edilən Zəfər yolu Füzuli və Şuşa şəhərləri də daxil olmaqla bu rayonların onlarla yaşayış məntəqəsini əhatə edir. “Zəfər yolu” ilə yanaşı azad olunan torpaqlarda bir çox yol layihələrinin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdı: Toğanalı – Kəlbəcər – İstisu avtomobil yolu, Kəlbəcər - Laçın avtomobil yolu, Horadiz – Cəbrayıl – Zəngilan – Ağbənd avtomobil yolu, Füzuli – Hadrut avtomobil yolu layihələri və s. Bu yolların hər biri bizi Qarabağa, mədəniyyətə və inkişafa aparır, ulu öndər Heydər Əliyevin də dediyi kimi "yol - mədəniyyət, iqtisadiyyat, bir sözlə, həyat deməkdir". Yol infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi tez bir zamanda öz doğma yurdlarına qayıdacaq insanların rahatlığının təmin olunmasına, onlar üçün yüksək səviyyəli həyat və yaşayış standartının yaradılmasına xidmət etməklə yanaşı, həm də Qarabağda həyata keçiriləcək bərpa və yenidənqurma işlərində də prosesi sürətləndirəcəkdir [4;5].

Sosial-iqtisadi infrastrukturun yenidən qurulması. Növbəti önəmli məsələlərdən biri də təbii ki, sosial-iqtisadi infrastrukturun bərpa olunması idi. Bildiyimiz kimi Qarabağ bölgəsi iqtisadi və resurs cəhətdən olduqca zəngin bir ərazi olmuşdur. Məhz bu baxımdan orada sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm kimi sahələrin inkişaf etdirilməsi əsas diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biridir. Qarabağda bu sahələrin yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi həm buraya köçürülən əhəlinin həyat təminatını yüksəldəcək, onların iş yerləri ilə təmin edilməsinə zəmin yaradacaq, o cümlədən də bölgə-

nin nüfuzunu qaldırmaqla, ərazini yenidən dövlətə qazandıracaq, Azərbaycanın inkişafına təkan verəcək. 2020-ci il 24 noyabr tarixində prezident İlham Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında" sərəncam qəbul edilmişdir [1]. Həmin sərəncama müvafiq olaraq işğaldan azad edilmiş torpaqlarda sosial-iqtisadi, humanitar və digər məsələlərlə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahı yaradılmışdır. Qərargahın tərkibində nazirliklərin, komitələrin və aidiyyəti üzrə digər dövlət qurumlarının rəhbərləri təmsil olunur. Qərargahın nəzdində İdarələrarası Mərkəz yaradılmışdır ki, onun məqsədi katiblik və kommunikasiya funksiyasının yerinə yetirilməsi və zəruri analitik-təşkilati dəstək göstərilməsidir. İdarələrarası Mərkəz tərəfindən isə müxtəlif işçi qrupları təşkil edilmişdir. Bu işçi qrupların yaradılmasına isə Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini Şahin Mustafayev rəhbərlik etdirmişdir. Bu işçi qruplardan biri İdarələrarası Mərkəzin İqtisadi Məsələlər üzrə İşçi Qrupudur ki, bu qrupun məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərin dayanıqlı iqtisadi inkişafı məsələləri ilə məşğul olmaqdır. Bundan əlavə İdarələrarası Mərkəzin Şəhərsalma məsələləri üzrə İşçi Qrupu da vardır ki, bu qrupun əsas vəzifəsi isə işğaldan azad edilmiş ərazilərin planlaşdırma sənədlərinin hazırlanması, regiondakı yaşayış məntəqələrinin yenidənqurulması, zəruri infrastrukturun yaradılması və s. məsələlərdir. Bunlardan əlavə İşçi qrupun tərkibinə İqtisadiyyat, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi, Kənd Təsərrüfatı, Daxili İşlər, Səhiyyə, Elm və Təhsil nazirlikləri, "Azərenerji" ASC, "Azərişiq" ASC, "Azəriqaz" İstehsalat Birliyi, Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi və digər aidiyyəti qurumlar da daxildir [2;3;9].

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması, "ağıllı şəhər", "ağıllı kənd" layihələrinin, "yaşıl texnologiya"ların tətbiqi, beynəlxalq hava limanlarının istifadəyə verilməsi, məktəb, universitet, mədəniyyət mərkəzlərinin açılması, müxtəlif fabriklərin və iş təminatı müəssisələrinin yaradılması inkişafı və bərpanı təmin edəcək sosial-iqtisadi layihələrdəndir. Bu layihələrdən biri də işğaldan azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarında "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı idi. Layihə ilə əlaqədar olaraq prezident İlham Əliyev tərəfindən 3 may 2021-ci il tarixində "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində "Yaşıl Enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" sərəncam imzalanmışdır. Qarabağ bölgəsinin bərpaolunan enerji istehsalı ilə bağlı böyük potensialı var. Qarabağın əlverişli coğrafi mövqeyi nəticəsində günəş enerjisi, külək enerjisi, termal su ehtiyatları enerjisi və s. işğaldan azad edilən ərazilərimizin "yaşıl enerji" zonasına çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır [15]. Laçın rayonunda Güləbird Su Elektrik Stansiyası, "Suqovuşan-1" və "Suqovuşan-2" stansiyaları, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında er-

mənilər tərəfindən dağıdılmış 30-dan çox su elektrik stansiyasının bərpa-sı, "Ağdam-1" və "Ağdam-2" yarımstansiyalarının tikintisi belə önəmli layihələrdən bir neçəsidir [10]. Ağdam Sənaye Parkının yaradılması, Cəbrayıl və Zəngilanda külək və günəş enerjisi stansiyalarının yaradılması layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı görülən ilkin tədbirlər və addımlar da bölgənin inkişafında önəmli rola malikdir. Prezidentin Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yaşıl enerji zonasına çevrilməsi ilə bağlı tapşırıqına uyğun olaraq 4 il ərzində 270 MVt gücündə 32 su elektrik stansiyası istismara buraxılıb və 2025-ci ildə isə daha 11 su elektrik stansiyasının açılışı planlaşdırılır. Ümumilikdə isə növbəti illərdə əlavə olaraq 200 MVt-lıq su elektrik stansiyalarının tikilməsi nəzərdə tutulur [11].

Prezident İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa-sı və yenidən qurulması ilə bağlı özünənməxsus baxışı olub. Belə ki, azad edilmiş ərazilərin ən müasir və ağıllı texnologiyalarla təmin edilməsi hər zaman göz önündə saxlanılmışdır, geriye qayıdacaq əhalini doğma yurdlarında bütün imkanlarla hərtərəfli təmin edilməsi ən önəmli vəzifədir. Bu məqsədlə həyata keçirilən sosial-iqtisadi layihələrdən biri də "Ağıllı şəhər" və "Ağıllı kənd" layihələridir. Bu layihələrinin əsas məqsədi bütün xidmət və obyektləri vahid bir sistemdə toplamaq və idarə etməkdir. "Ağıllı kənd" layihəsinin ən önəmli məqsədi həm də kənd yerlərində yaşayacaq insanlar üçün ən yüksək və müasir standartların tətbiq olunması ilə onların şəhərlərdə əldə edə biləcəyi bütün imkanlara və xidmətlərə burada rahat şəkildə əldə edilə bilməsinin təmin edilməsidir. Eyni zamanda bu layihə həm də sakinlərə kəndlərdə daha çox gəlir əldə etmə və məşğulluq imkanları əldə etməyə də şərait yaradır. Ölkəmizdə "Ağıllı kənd" konsepsiyasının tətbiq olunması ilə bağlı araşdırma aparılması və pilot layihə həyata keçirilməsi imkanlarının və şəraitinin müəyyən edilməsi Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il 27 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Açıq hökumətin təşviqinə dair 2020–2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı"nda artıq öz əksini tapmışdır. İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki: "Bildiyiniz kimi, Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunda iştirakım zamanı onlarla şirkətlə görüşlərim olur, onların böyük əksəriyyəti texnoloji şirkətlərdir. Bu görüşlər əsasında görürəm ki, dünyada hansı yeniliklər var, hansı müsbət inkişaf var və çalışıram ki, o şirkətləri Azərbaycana cəlb edim. Ona görə "ağıllı şəhər", "ağıllı kənd" konsepsiyası işlənməlidir və tətbiq edilməlidir". 2021-ci il aprelin 19-da prezident İlham Əliyev tərəfindən "Ağıllı şəhər" (Smart City) və "Ağıllı kənd" (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında" sərəncam imzalanıb. Bu yolda ilk addım 2021-ci ilin aprel ayının 26-da atıldı və prezident İlham Əliyev tərəfindən Zəngilan rayonun Ağalı kəndində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq tətbiq olunacaq "Ağıllı kənd" layihəsinin təməli atıldı. 2022-ci ilin may ayının 27-də Zəngilan rayonunda Ağalı kəndində "Ağıllı kənd" layihəsinin ilk mərhələsinin açılış mərasimi həyata keçirilib. İyun ayının 18-də isə kəndə xarici tu-

ristlər aparılıb. Açıılış mərasimində dövlət başçısı prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva iştirak etmiş və kənddə tamamlanmış işlərlə yaxından tanış olmuşdular [14, s. 122].

Qarabağda həyata keçirilən, bölgənin bərpası və yenidənqurulmasında önəmli rol oynayan layihələrdən biri də “Dost Aqropark” layihəsidir. “Dost Aqropark” türk və azərbaycanlı sərmayədarlar tərəfindən Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində yaradılan ilk özəl kənd təsərrüfatı kompleksidir. Üç mərhələdə həyata keçirilən layihənin təməli 2021-ci il oktyabrın 26-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən qoyulub. Layihənin birinci mərhələsi artıq başa çatdırılmış, digər mərhələlərin də tezliklə bitirilməsi planlaşdırılır. Ağıllı kənd təsərrüfatı texnologiyalarının, sıfır tullantı, bərpaolunan enerji və dayanıqlı kənd təsərrüfatı mexanizmlərinin tətbiq olunması əsas götürülən “Dost Aqropark” ətraf mühitin və təbiətin mühafizəsi ilə yanaşı, halal qida prinsipi ilə fəaliyyət göstərməyi planlaşdırır. Layihə tam başa çatdırıldıqda kompleksdə 500 nəfər işlə təmin olunacaq. Bu da, bölgəyə köçürülən əhalinin iş yerləri ilə təmin edilməsi, ərazinin iqtisadi inkişafını təmin edəcək. Həmçinin bu kompleks Azərbaycanın və Türkiyənin ərzaq təhlükəsizliyinə də mühüm töhfə verəcək [13].

Hava nəqliyyatı infrastrukturunun yenidən qurulması. Qarabağ bölgəsində həyata keçirilən növbəti sosial-iqtisadi əhəmiyyətli layihələrdən biri də hava limanların tikilməsidir. Paytaxt Bakı ilə əlaqələrin daha intensiv və sürətli olması, yükdaşımalara daha sürətli həyata keçirilməsi, Qarabağın turizm potensialını nəzərə alaraq gələcəkdə bölgəyə həm yerli, həm də xarici turistlərin rahat gediş-gəlişini təmin etmək, həmçinin də sənayenin inkişafı ilə bağlı olaraq məhsulların daşınması istiqamətləri düşünülərək işğaldan azad edilmiş ərazilərdə hava limanlarının tikintisi nəzərdə tutulmuşdu. Qarabağ bölgəsində hava limanının tikintisi üçün ilkin göstərişlər Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci ildən artıq verilməyə başlanılmışdır. Belə ki, 2021-ci il yanvar ayının 14-də Prezident İlham Əliyev tərəfindən Füzulidə Beynəlxalq Hava Limanının təməli qoyuldu. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi çox sürətlə başa çatdırıldı və təməlinin qoyulmasının ardından cəmi 8 ay sonra hava limanının tikintisi artıq başa çatdırıldı. 2021-ci il oktyabr ayının 26-da isə Prezident İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan hava limanın açılışını etdilər. Füzulidə işğaldan əvvəl yerli əhəmiyyətli hava limanı fəaliyyət göstərsə də, işğal illərində hava limanı da dağıdılmışdır. Yeni beynəlxalq hava limanı elə köhnə hava limanının yerində tikilmişdi. Qarabağın ilk hava yolunun yenidən bu qədər qısa müddətə tikintisi həm də Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarda həyata keçirdiyi bərpa və yenidənqurma layihələrinə göstərdiyi diqqət və marağın bariz nümunəsi olmaqla, həm də dövlətimizin gücünü bir daha göz önünə gətirirdi [12]. 2021-ci ilin aprel ayında Prezident İlham Əliyev tərəfindən Qarabağda

növbəti hava limanı Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının təməli atılmışdır. Hava Limanın tikintisi 20 oktyabr 2022-ci ildə yekunlaşmış və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyev tərəfindən açılışı olmuşdur. Qarabağda açılan ikinci hava limanı olmaqla, Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi regionun bərpasında və yenidənqurulmasında vacib bir amil kimi çıxış edir. Belə ki, bu limanın tikintisi və fəaliyyəti nəticəsində Zəngilan rayonu və ətraf bölgələrdə bir çox yeni iş yerləri yaradılmışdır. Bu da, həm yerli əhali üçün, həm də bölgənin inkişafı üçün çox böyük iqtisadi faydalar gətirir. Həmçinin bölgənin nəqliyyat infrastrukturunu genişləndirməklə, Azərbaycanın Türkiyə, Rusiya və digər ölkələrlə olan hava nəqliyyatının artırılmasını təmin edir. Qarabağda tikilən üçüncü hava limanı isə Laçın rayonunda yerləşir. Bu hava limanının təməli 2021-ci il avqustun 17-də Prezident və xanımı Mehriban Əliyeva tərəfindən atılmışdır. Hava limanının tikintisi isə 28 may 2025-ci ildə başa çatdırılmışdır və açılış mərasimində Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyev iştirak etmişdir. Laçın Beynəlxalq Hava Limanı da digər iki hava limanları kimi həm bölgə, həm də dövlətimiz üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu hava limanı Azərbaycanın dəniz səviyyəsindən ən hündürdə yerləşən aeroportudur. Laçın şəhərindən 30 kilometr, Şuşadan 70 kilometr, Kəlbəcərdən isə 60 kilometr məsafədə yerləşən hava limanı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarının nəqliyyat əlaqələrinin gücləndirilməsində mühüm rol oynamaqla, bölgənin turizm potensialının inkişafına da geniş imkanlar yaradacaq. Coğrafi mövqeyi və əlçatanlığı ilə bu hava limanı bölgənin iqtisadi, sosial və logistik inteqrasiyasını dəstəkləyən əsas nəqliyyat mərkəzinə çevirəcək. Hər üç hava limanın açılışında Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın şəxsən iştirak etməsi, Türkiyənin Azərbaycana olan dəstəyinin bariz nümunəsidir [6].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə hələ də tikintisi davam etdirilən, təməli qoyulan və tikintisi planlaşdırılan bir çox layihələrin həyata keçirilməsi gözlənilir. Bölgədə sosial-iqtisadi infrastruktur layihələrinin yaradılması bərpa və yenidənqurmanın əsas və ən vacib mərhələlərindən biridir. Bu proses gələcəkdə də bölgənin dayanıqlı və hərtərəfli inkişafını təmin edəcək.

İdarəetmənin təşkili: xüsusi nümayəndəliklərin rolu. Böyük Qayıdışın növbəti mərhələlərindən biri də dağıntılardan təmizlənmiş, bölgəyə köçürülən əhəlinin zəruri və sosial-iqtisadi infrastrukturla təminatından sonra, bərpa və yenidənqurulmuş ərazinin idarəetməsinin təmin edilməsi idi. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 4 fevral tarixli 1280 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəlikləri haqqında əsasnamə” təsdiq edilib [4]. Bu qərara müvafiq olaraq Xüsusi nümayəndəlik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi inzibati ərazi vahidində və ya onun hissələrində fəaliyyətini həyata keçirir, onun səlahiyyətləri həmin ərazi ilə məhdudlaşır. Xüsusi nümayən-

dəliyin fəaliyyətinə daxildir: müvafiq ərazinin müəyyən edilmiş hədəflərə uyğun olaraq inkişafını təmin etmək; müvafiq ərazinin perspektiv inkişafı ilə bağlı hədəflərə nail olunması məqsədilə dövlət orqanlarının (qurumlarının), onların yerli bölmələrinin fəaliyyətini əlaqələndirmək; müvafiq ərazidə mülkiyyətin mühafizəsini, dövlət əmlakından səmərəli istifadəni, habelə sahibkarlıq, şəhərsalma, tikinti və digər sahələrdə fəaliyyətin həyata keçirilməsini təşkil etmək; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Fərmanına əsasən Qarabağ iqtisadi rayonu (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa rayonunda xüsusi nümayəndəsi təyin edilmişdir. Prezidentin 2021-ci il 24 may tarixli Sərəncamı ilə Ağdam rayonunun işğaldan azad edilmiş hissəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi təyin edilmişdir. Daha sonra Ağdam rayonunun işğaldan azad edilmiş hissəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsinin səlahiyyət dairəsi genişləndirilmiş və Prezidentin 1 dekabr 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (Şuşa rayonu istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi təyin edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 04 may 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan rayonunda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi təyin edilmişdir [8, s. 70].

Nəticə. Qarabağda həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma işləri, əhəlinin öz doğma torpaqlarına güvənli, rahat və hərtərəfli yaşamını təmin etməklə qayıdışını həyata keçirmək üçün göstərilən ardıcılıqla irəliləməsi olduqca mütərəqqi haldır. Dövlətimizin bu məsələyə necə böyük diqqət və maraqla yanaşdığını göstərir. Prosesin bu ardıcılıqla həyata keçirilməsi növbəti mərhələdə bölgəyə olan xarici marağı da artırır. Belə ki, ilkin mərhələdən etibarən bir çox xarici dövlətlərin investorları Azərbaycana bərpa və yenidənqurma prosesində həyata keçirilən layihələrdə yaxından dəstək vermişdir. Onların bu prosesdə yaxından iştirak etməsi gələcəkdə bölgəyə və Azərbaycana başqa xarici dövlətlərin investor və şirkətlərinin, o cümlədən bir sıra təşkilat, qurumlar və turistlərin cəlb edilməsində də mühüm rol oynayacaq. Gözlənilən haldır ki, sadaladığımız ardıcılıqla həyata keçirilən işlər Qarabağın artıq yaxın bir neçə il ərzində tamamilə ölkəyə və dünyaya qazandırılmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 24 noyabr 2020-ci il, № 2303
2. "Qarabağ İqtisadi Rayonunda Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti" publik hüquqi şəxsin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 21 iyul 2022-ci il, №1757
3. "Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunda 1 saylı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti" publik hüquqi şəxsin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 21 iyul 2022-ci il, №1756
4. <https://science.gov.az/az/news/open/18658> İstinad tarixi: 27.05.2025
5. <https://sia.az/az/news/politics/959910.html> İstinad tarixi: 27.05.2025
6. <https://president.az/az/articles/view/54040> İstinad tarixi: 27.05.2025
7. <https://president.az/az/articles/view/68996> İstinad tarixi: 31.05.2025
8. <https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/8226f3dc583b89d44916662e95de892c.pdf> İstinad tarixi: 31.05.2025
9. <https://apa.az/az/daxili-siyaset/qarabagda-sosial-humanitar-iqtisadi-ve-infrastruktur-meselelerinin-helli-meqsedile-isci-grup-yaradilib-787165?ysclid=mbc1sn7qq5912507881> İstinad tarixi: 31.05.2025
10. <https://yenicag.az/qarabagda-yenidenqurma-iqtisadi-ve-sosial-inkisafin-yeni-hedefleri?ysclid=mbc23zo0xd577229785> İstinad tarixi: 31.05.2025
11. <https://icma.az/news/2025-ci-ilde-qarabag-ve-serqi-zengezurda-infrastruktur-layiheleri-genislenecek-482721?ysclid=mbc2b0rj4c308905823> İstinad tarixi: 31.05.2025
12. <https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qarabagin-ilk-hava-qapisinin-qurulu-bir-ili-1666731873/271322> İstinad tarixi: 31.05.2025
13. <https://lnews.az/az/news/20230828055423407-Qarabagda-heyata-kechirilen-layihelerde-ishtirak-uchun-1500-den-chox-shirket-muraciet-edib> İstinad tarixi: 31.05.2025
14. Hacıyeva A. "Qarabağda ilk Ağıllı kənd modelinin qurulması: Ağalı kəndi". Azərbaycan Universiteti, Cənubi Qafqaz yeni global çağırışlar kontekstində beynəlxalq konfrans materialları. – Bakı: Azərbaycan. - 2024. – s. 122-124.
15. Hacıyeva A. "Qarabağın yaşıl enerji zonasına çevrilməsində türk şirkətlərinin rolu". AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Cənubi Qafqaz: Mövcud vəziyyət və perspektivlər, respublika elmi konfrans materialları. Tezislər. - Bakı: Aspoliqraf. – 2023. – s. 106-107.

СТРАТЕГИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В ПОСТКОНФЛИКТНЫЙ ПЕРИОД В КАРАБАХЕ: ДОРОЖНАЯ КАРТА ВЕЛИКОГО ВОЗВРАЩЕНИЯ

Алия А.ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается ситуация в регионе после Второй Карабахской войны, а также реализуемые меры по восстановлению и реконструкции в послеконфликтный период. Особое внимание уделяется сущности проекта «Великое

Возвращение» и последовательности осуществляемых мероприятий по восстановлению и реконструкции в Карабахе. Также анализируются усилия по восстановлению ключевых инфраструктурных объектов, созданию новых социально-экономических проектов и реализации инициатив, направленных на обеспечение устойчивого развития Карабаха, а также на его интеграцию в политическую, экономическую, культурную и туристическую жизнь Азербайджана и мира в целом. Среди основных инфраструктурных мероприятий рассматриваются строительство дорог, в частности стратегической «Дороги Победы», создание зоны «Зеленой энергетики», реализация проектов «Умная деревня» и «Умный город». В статье также подробно анализируются проекты международных аэропортов — Физули, Зангелан и Лачин — направленные на расширение транспортной инфраструктуры региона как на национальном, так и на международном уровне. Дополнительно исследуются вопросы управления и административной организации на начальном этапе процесса восстановления и реконструкции на освобождённых территориях.

Ключевые слова: Вторая Карабахская война, “Великое Возвращение”, восстановление и реконструкция, инфраструктурные проекты, «Дорога Победы», «Умная деревня», «Умный город», «Зелёная энергетика».

REGIONAL DEVELOPMENT STRATEGY IN THE POST-CONFLICT PERIOD IN KARABAKH: THE ROADMAP OF THE GREAT RETURN

Aliya A.HAJIYEVA

SUMMARY

The article examines the situation in the region following the Second Karabakh War, as well as the reconstruction and rehabilitation measures implemented in the post-conflict period. It addresses the essence of the “Great Return” project and discusses the sequence of reconstruction and rehabilitation initiatives carried out in Karabakh. The study also explores the restoration of essential infrastructure projects in the modern era, the development of new socio-economic infrastructure, and the implementation of initiatives aimed at ensuring the sustainable development of Karabakh, contributing to Azerbaijan’s political, economic, cultural, and tourism integration both regionally and globally. Among the key infrastructure efforts, the article analyzes road construction—including the strategic “Victory Road”—the establishment of a “Green Energy” zone, and the implementation of “Smart Village” and “Smart City” projects in the region. A detailed examination is also provided of international airport projects (Fuzuli, Zangilan, and Lachin), which aim to expand the region’s transportation infrastructure on both national and international levels. Additionally, the article investigates governance and administrative management issues during the initial phase of the reconstruction and rehabilitation process in the liberated territories.

Keywords: Second Karabakh War, “Great Return”, reconstruction and restoration, infrastructure projects, “Victory Road”, “Smart Village”, “Smart City”, “Green Energy”.

ELXANILƏR DÖVRÜNDƏ SİKKƏLƏRDƏ ŞİƏ İDEOLOGİYASININ SEMİOTİK VƏ SAKRAL KODLARI (FARSDİLLİ MƏNBƏLƏR VƏ REGIONAL NUMİZMATİK MATERİALLAR ƏSASINDA)

Qanira Ə.PİRQULİYEVƏ*

Elxanilər dövründə (XIII–XIV əsrlər) zərb edilmiş sikkələrdə əks olunan şiə ideoloji elementlərin semiotik və sakral mahiyyəti İranın farsdillli elmi ədəbiyyatı və Azərbaycan–İran regionundan aşkar edilmiş numizmatik materialların müqayisəli təhlili əsasında araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi Elxani sikkələrinin yalnız maliyyə dövrüyyəsi aləti kimi deyil, imamət ideologiyasının ilkin legitimləşmə mexanizmlərindən biri kimi çıxış etdiyini elmi əsaslarla göstərməkdir. Məqalədə Qazan xan mərhələsində başlanmış epigrafiq transformasiyanın Olcaytu (Məhəmməd Xudabəndə) dövründə sistemli xarakter aldığı, Əbu Səid dövründə isə zərxbana şəbəkəsi vasitəsilə geniş coğrafiyaya yayıldığı əsaslandırılır. Sikkələrdə “Əli – Allahın vəlisi”, “12 imam”, “Sahib əz-Zaman” kimi formulların və onlara bağlı işarəvi kodların (əlif dominantlığı, nöqtə–xətt kombinasiyaları və s.) məna qatları təhlil edilir. Nəticələr göstərir ki, Elxani monetar semiotikası sonrakı Səfəvi dövründə formalaşacaq sakral-numizmatik ənənənin ideoloji bazasını yaratmışdır.

Açar sözlər: Elxani sikkələri, numizmatika, şiə ideologiyası, 12 imam, sakral semiotika, zərxbanalar

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.03.2024>

Giriş. Sikkələrin epigrafiq strukturu yalnız iqtisadi funksiya deyil, eyni zamanda dövlət ideologiyasının kommunikasiya aləti kimi çıxış etməsi faktı hər zaman numizmatika elminin nəzəriyyəsinin fundamental tələblərində öz əksini tapır. Belə ki, sikkələr mədəniyyətlərarası dialoqun, mövcud siyasi və dini sistemlərin vizual-simvolik təəcəssümü kimi araşdırıldıqda, ikonografiq, epigrafiq metodlar vasitəsilə çox dəyərli maddi-mədəniyyət nümunəsi olan dəyər vahidləri-pullar həm də istifadə edildikləri zamanda cəmiyyətdəki semiotik fikirlərin, sakrallığın üzə çıxmasında mühüm rol oynayırlar.

Materiallar və metodlar. Elxanilər dövləti (XIII–XIV əsrlər) Yaxın və Orta Şərqdə siyasi və dini transformasiyaların intensiv şəkildə cərəyan etdiyi mərhələni təmsil edir. Monqol mənşəli Elxani hakimiyyətinin İslamı qəbul etməsi ilə dövlət ideologiyasında yeni dini-siyasi modellər formalaş-

*Bakı Dövlət Universitetinin dosent; p_qanira@hotmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2049-7902

miş, bu dəyişikliklər maddi mədəniyyət nümunələrində, xüsusilə sikkələr üzərində vizual və sakral kodlar şəklində əksini tapmışdır [1, 215]. Elxani sikkələri yalnız iqtisadi dövriyyə vasitəsi deyil, həm də dini ideologiyanın legitimləşdirilməsi üçün kütləvi kommunikasiya aləti kimi çıxış etmişdir [2, 87].

Tədqiqatın empirik bazasını Elxani dövrünə (XIII–XIV əsrlər) aid gümüş və mis sikkələr üzərində epigrafiq formulların (mətn, xətt quruluşu, zərxbana göstəriciləri, tarix və titul elementləri) müqayisəli təhlili təşkil edir. Analizdə İran farsdilli numizmatik ədəbiyyatında sistemləşdirilmiş sikkə kataqloqları və tipologiyalar əsas istiqamətləndirici kimi götürülmüş, nəticələr regional dövriyyə kontekstində şərh edilmişdir [3, 12–24; 5, 15–22]. Metodoloji yanaşma üç səviyyədə qurulmuşdur: (I) tarixi-siyasi kontekstləndirmə (Elxani ideoloji kursunun dəyişmələri), (II) numizmatik tipologiya (nominal, zərxbana, yazı kompozisiyası), (III) semiotik şərh (sakral ifadələrin mənəlandırılması, vizual kodların identifikasiya mexanizmləri). Bu yanaşma sikkəni həm maddi mədəniyyət nümunəsi, həm də kütləvi ideoloji kommunikasiya daşıyıcısı kimi birgə qavramağa imkan verir [1, 210–218; 2, 85–92].

Sikkələr tarixi araşdırmalarda ənənəvi olaraq iqtisadi dövriyyə aləti kimi qiymətləndirilsə də, orta əsr Şərq siyasi mədəniyyətində onlar hakimiyyətin legitimləşdirilməsi üçün “rəsmi mətn” funksiyası daşıyırdı. Elxani dönməsində bu funksiya, xüsusilə aktuallaşır: çünki dövlət ideologiyası dəyişdikcə (islamlaşma, məzhəb seçimləri, imamət diskursu) həmin dəyişikliklər ən sürətli və ən geniş yayılan informasiya kanalı olan sikkə üzərində sabitləşdirilirdi [2, 99–105]. Sakral semiotika prizmasından sikkə yazıları iki əsas “kod sahəsi” yaradır: (1) teoloji formullar (şəhadət kəlməsi, imam adları, dua müraciətləri), (2) qrafik-ornamental kodlar (xəttin quruluşu, əlif dominantlığı, nöqtə-xətt kombinasiyası, kompozisiya simmetriyası). Bu kodlar savadlı auditoriya üçün oxunan mətn, savadsız təbəqə üçün isə vizual tanınma signalı kimi işləyir və nəticədə dini identikliyin gündəlik predmet üzərində “sabitləşdirilməsi” baş verir [5, 60–73; 3, 205–214; 8].

Elxani sikkələrinin yazılarını elmi dövriyyəyə düzgün daxil etmək üçün oxunuş proseduru (de-şifrə) mühüm mərhələdir. Praktikada sikkə üzərində mətni oxumaq üçün üç istiqamət paralel aparılır: (a) titul və hökmdar adı, (b) dini formul və imamət işarələri, (c) zərxbana və tarix göstəriciləri. Bu elementlərin kompozisiya daxilində yerləşməsi bəzən nominal və zərxbana ənənəsindən asılı olaraq dəyişir. Bu səbəbdən kataloq və yoxlama siyahılarından (checklist) istifadə etməklə eyni tip yazı variantlarının paralel müqayisəsi aparılır və “variant”lar fərqləndirilir [6, 1–20; 7, 35–52]. De-şifrə mərhələsində bir başqa çətinlik kufi və nəsx xəttinin lokal yazı vərdisləri ilə bağlıdır. Xüsusilə nöqtələrin düşməsi və ya qəsdən “səssizləşdirilmiş” yazı (ornamental yazı) nümunələri mətni yalnız paleoqrafik deyil, semiotik baxımdan da şərh etməyi tələb edir. Belə hallarda mətn “tamamlama” yolu

ilə deyil, yalnız müqayisəli tipoloji analizin verdiyi təhlükəsiz nəticə ilə bərpa olunmalıdır; əks halda elmi nəticələrdə yanlış ideoloji interpretasiya riski artır [3, 200–214; 5, 70–79].

Numizmatik tipologiya: nominallar, metal və dövriyyə. Elxani dövrü sikkə sistemi müxtəlif nominal və metal qruplarına malik idi. Numizmatik kataloqlarda gümüş təngə və mis-fels tipli vahidlərin dövriyyədə xüsusi gücə malik olduğu qeyd edilir; bu, həm dövlətin fiskal siyasəti, həm də bazar münasibətlərinin genişlənməsi ilə bağlıdır [3, 40–58]. İdeoloji mətni “kütləvi” etmək baxımından da məhz geniş dövriyyəli nominal vahidlər əhəmiyyətli idi: yazının daha çox təkrarlandığı, daha geniş coğrafiyaya yayıldığı sikkələr ideoloji mesajın sosial təsir radiusunu artırırdı [2, 87–92]. Metal seçimi və yazı kompozisiyası arasında da müəyyən korrelyasiya müşahidə olunur: daha uzun epigrafiq mətnlərin gümüş nominalda yerləşdirilməsi, mis nominalda isə daha yığcam formulların seçilməsi praktik (səthin ölçüsü, yazının oxunaqlılığı) səbəblərlə bağlıdır. Bu, eyni zamanda, ideoloji mətnin “gündəlik istifadə” obyektində necə optimallaşdırıldığını göstərir: sikkə üzərində sakral məzmun texniki məhdudiyyətlər daxilində maksimum görünən hala gətirilir [3, 92–96; 5, 29–35].

Zərbxanaların strukturu. Elxani dövründə zərbxana şəbəkəsinin genişliyi və mərkəzləşmə səviyyəsi ideoloji formulların yayılma sürətini birbaşa müəyyən edirdi. Farsdilli numizmatik tədqiqatlarda Təbriz, Sultaniyyə, Marağa, Şiraz kimi iri mərkəzlərdə zərb olunan sikkələrin epigrafiq “norma” yaratdığı, regional zərbxanaların isə həmin normanı təkrar istehsal etdiyi vurğulanır [3, 180–198]. Bu baxımdan zərbxana adı sikkədə yalnız istehsal yerinin göstəricisi deyil, həm də ideoloji məkanın sərhədlərini işarələyən siyasi marker kimi çıxış edir. Olcaytu mərhələsində imamət formullarının əsas mərkəzlərdə sabit tətbiqi, daha sonra periferik dövriyyəyə keçidi ideoloji qərarın “yuxarıdan-aşağıya” kommunikasiya mexanizmini aydın göstərir [4, 165–178].

Epigrafiq formulların tipologiyası və semantik qatları. Elxani sikkələrində şiə ideologiyasını daşıyan epigrafiq mətnlərin məzmununu şərti olaraq dörd tipə ayırmaq mümkündür: (a) imamət-işarəli formullar (məs., “Əli – Allahın vəlisi”), (b) imamların adlarının siyahılanması və ya “12 imam” işarəsi, (c) esxatoloji müraciətlər (“Sahib əz-Zaman” və Mehdi inancı), (d) peyğəmbərlik–imamət sintezi yaradan birləşdirici konstruksiyalar (“Mühəmməd və Əli xeyr əl-bəşər” və s.). Bu tipologiya farsdilli kataloqlarda təsvir olunan müxtəlif nominal və zərbxana nümunələri ilə üst-üstə düşür və ideoloji məzmunun mərhələlər üzrə intensivliyini izləməyə imkan verir [3, 92–96; 4, 150–158]. Semantik baxımdan “Əli – Allahın vəlisi” formulu yalnız imamın fəzilətini bildirmir; o, siyasi hakimiyyətin sakral dayaq nöqtəsini (vilayət konsepti) maddi dövriyyə predmetinə köçürür. “Sahib əz-Zaman”

müraciəti isə gündəlik iqtisadi münasibətin içində esxatoloji gözləntini aktiv saxlayan “qoruyucu mətn” rolunu oynayır və sikkəni amuletləşdirən əsas mexanizmlərdən birinə çevrilir [1, 246–248; 5, 36–41]. Elxani sikkələrində vizual kodların ən diqqətçəkən cəhətlərindən biri xətt kompozisiyasının ideoloji “vurğu” yaratmasıdır. Əlifin kompozisiya daxilində dominant yerləşdirilməsi, nöqtələrin müəyyən ardıcılıqla (12-lik sistemə işarə kimi) qruplaşdırılması və sözlərin simmetrik paylanması sikkə səthində sakral nizam təsiri yaradır. Bu “nizam” hissi dini mətnin məzmununu vizual olaraq gücləndirir və sikkənin qoruyucu obyekt kimi qəbul edilməsini asanlaşdırır [3, 211–214; 5, 70–79].

Amuletləşmə prosesi iki kanalla işləyir: birincisi, dua xarakterli müraciətlər (Ya Əli, Sahib əz-Zaman) vasitəsilə sikkənin “qoruyucu söz” daşdığına inam; ikincisi, vizual tanınma və təkrarlanma sayəsində bu inamın kütləvi şüurda sabitləşməsi. Beləliklə, Elxani sikkəsi təkcə mübadilə vahidi deyil, gündəlik həyatda “bərəkət nişanı” kimi də funksionallaşır [2, 140–145; 1, 273–276].

İran farsdilli elmi ədəbiyyatda Elxani sikkələrinin epiqrafik strukturu, zərboxana sistemi və ideoloji məzmunu barədə araşdırmalar mövcuddur [3, 44–58; 4, 63–79]. Bununla yanaşı, sikkə yazılarının ideoloji dil kimi semiotik şərh, xüsusilə şiə kodlarının sakral mənası və amuletləşmə mexanizmləri daha geniş, konseptual ümumiləşdirmə tələb edir [5, 21–30]. Elxani sikkələrində şiə ideologiyasının epiqrafik və işarəvi kodlarını müəyyənləşdirmək, onların siyasi legitimlikdə və dini identikliyin yayılmasında funksiyasını izah edərkən bir neçə mərhələ ayırmaq mümkündür.

1. Qazan xan mərhələsi: ilkin şiə kodları. Qazan xan (1295–1304) dövrü Elxani dövlətində İslamın rəsmi ideologiya kimi institutionallaşması ilə səciyyələnir. Onun həyata keçirdiyi islahatlar sırasında özünəməxsus yeri və əhəmiyyəti olan pul islahatı nəticəsində ilk dəfə zərb edilən sikkələrdə klassik -Mühəmməd rəsul Allah-Məhəmməd Allahın Rəsuludur tipli formullarla yanaşı, imamət, şiəlik ideologiyasına işarə edən epiqrafik elementlərin meydana çıxması müşahidə olunur [3, 92]. Bəzi zərboxanaların məhsullarında – yəni yeni tip sikkələrdə “Əli – Allahın vəlisi” formulunun tətbiqi, xüsusilə elxanilərin siyasi mərkəzlərdə şiə icmalarının ideoloji integrasiyasına yönəlmiş xəttin göstəricisi kimi izah edilir [4, 101].

Qazan xan sikkələrində ayrıca diqqət çəkən məqam “Mühəmməd və Əli xeyr əl-bəşər” tipli birləşdirici formulun istifadəsidir. Bu cür konstruksiya peyğəmbərlik və imamət ideyasını paralel şəkildə təqdim edir və legitimliyin ikiqat sakral əsasını vurğulayır [2, 103]. Semiotik baxımdan burada məqsəd dini mesajın “mərkəzi fikir” şəklində yığcamlaşdırılması, mətnin isə sikkənin dövrüyyə miqyası qədər geniş auditoriyaya çatdırılmasıdır. Beləliklə, Elxanilər dönəmində bütün dövlətin ərazisində, həmçinin beynəlxalq

miqyaslı ticarət əlaqələrində ilk dəfə islam təriqəti işarələri, konkret olaraq, elmi ədəbiyyatda imami, şiə kodlarının ilkin səviyyədə sikkələrdə dövriyyəyə gətirilməsi mühüm yenilik mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər.

2. Olcaytu dövrü: 12 imam sisteminin monetar kodları. Olcaytu (1304–1316) dövrü Elxani dövlətində şiəliyin –on iki imam xəttinin ideoloji diskursda ön plana çəkildiyi mərhələ kimi xarakterizə olunur. Mənbələrdə Olcaytunun dini-siyasi kursunun sikkə zərbi praktikasına birbaşa təsiri qeyd edilir [4, 154]. Bu mərhələdə sikkələr üzərində “On iki imam” ideyasını bildirən formulların, eləcə də imamətə bağlı müraciətlərin sistemli tətbiqi müşahidə olunur [3, 165]. Olcaytu sikkələrində 'Sahib əz-Zaman' müraciətinin görünməsi Mehdi inancının dövlət ideologiyası çərçivəsində sakral legitimləşmə alətinə çevrildiyini göstərir [1, s. 246]. Semiotik təhlil baxımından bu müraciət sikkənin “qoruyucu mətn” funksiyasını gücləndirir: sikkə həm iqtisadi əməliyyat vahidi, həm də gündəlik məişətdə şəxsi sakral predmet kimi qavranılır. Elxanilərin numizmatik ənənəsində bu tip nümunələr təbrik sikkələri kimi də dəyərləndirilir [5, 39; 9, 93-96].

Beləliklə, Olcaytunun hakimiyyəti mərhələsində Elxani monetar sistemi ideoloji kommunikasiya alətinə çevrilərək, sonrakı dövrlərdə davam edəcək sakral-numizmatik ənənənin əsasını formalaşdırır.

3. Əbu Səid dövrü: ideoloji davamlılıq və zərboxana şəbəkəsi. Əbu Səid Bahadır xan (1316–1335) dövründə Olcaytu mərhələsində formalaşmış epigrafiya kodları qorunub saxlanılır və zərboxana şəbəkəsi vasitəsilə geniş coğrafiyaya yayılır [3, 192]. Bu mərhələnin sikkələrində imamətə işarə edən formulların sabit şəkildə təkrarlanması ideoloji proqramın institusional xarakter aldığını göstərir [4, 177].

Təbriz, Sultaniyyə, Marağa, İrəvan və Şiraz kimi zərboxanalar ideoloji kodların yayılmasında aparıcı mövqedə çıxış etmişdir [5, 68]. Zərboxana adlarının sikkələr üzərində qeyd edilməsi yalnız iqtisadi mənsubiyyət işarəsi deyil, eyni zamanda ideoloji məkanın sərhədlərini göstərən siyasi işarədir. Regional dövriyyədə olan sikkələr üzərində eyni formulların qorunması Elxani ideoloji əsasının standartlaşdırıldığını və bütövlükdə qəbul edildiyini, yayıldığını təsdiq edir.

4. Sakral simvolika və amuletləşmə. Elxani sikkələrinin ideoloji dili yalnız mətnlə məhdudlaşmır; işarəvi kodlar da sakral semantikanın qurulmasında iştirak edir. “Ya Əli” və “Sahib əz-Zaman” tipli dua xarakterli müraciətlərin dövriyyədə rəsmi şəkildə istifadə edilən gümüş “təngə” vahidləri adlı yeni sikkələrdə görünməsi həm də sikkənin qoruyucu obyekt kimi insanlar-təbəələr tərəfindən qəbul edilməsi və şüur olaraq qavranılması ideyasını gücləndirmişdir [1, 273; 6; 7]. Bu məqam həm də sikkənin sosial funksiyasını genişləndirir: sikkə ticarət mübadiləsi ilə yanaşı, gündəlik həyatda xüsusi bərəkət işarəsi, “xeyir-dua daşıyıcısı” rolunu oynayır [2, 141].

Elxanilərin hərtəfəli istifadə etdiyi əlifba-sikkələrdəki İşarələr sistemdə ərəb əlifbasının ilk müqəddəs sayılan -əlifin vizual dominantlığı və 12 imam ideyasının nöqtə-xətt kombinasiyaları ilə kodlaşdırılması xüsusi diqqət tələb edir [3, 211]. Görünür, bu kodlaşdırma üsulu savadsız təbəqələr üçün vizual tanınma yaratmaqla, dini kimliyin gündəlik obyektlər vasitəsilə sabitləşdirilməsinə xidmət edirdi. Beləliklə, Elxani sikkələrinin simvollaşdırma-amuletləşdirmə sonrakı dövrlərin sakral-numizmatik ənənəsi üçün konseptual baza yaratmışdı.

5. Regional materiallar: Azərbaycan–İran arealında yayılma. Müasir Azərbaycan–İran ərəzilərində aşkar edilmiş Elxani sikkələri ideoloji kodların regional yayılmasını izləməyə imkan verir. Nümunə kimi, Təbriz və Marağa numizmatik materiallarında imamət formullarının daha sabit görünməsi bu mərkəzlərin ideoloji kommunikasiya qovşaqları olduğunu göstərir [3, 232]. Ərdəbil və Şamaxı kimi ərəzilərdə rast gəlinən nümunələr isə ideoloji mesajın yalnız mərkəzdə deyil, regional dövriyyədə də standartlaşdırıldığını təsdiq edir [2, 158;10]. Regional təhlil göstərir ki, zərboxanalar şəbəkəsi Elxani ideologiyasının yayılmasında sikkələr üzərindəki rəsmi mətndən coğrafiyaya keçidi təmin etmişdir: yəni elxanilərin islahat sonrası sikkələri üzərindəki dini məzmunlu epiqrafik formula bir tərəfdən ölkədəki dini-siyasi mənanı sabitləşdirir, digər tərəfdən dövriyyə miqyası qədər geniş arealda həmin mənanı təkrar istehsal edirdi [5, 83].

Qeydlər və elmi müqayisə. Elxani numizmatikasının tədqiqində klassik numizmatik təsnifat (nominal–zərboxana–tarix) ilə ideoloji şərhin inteqrasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Farsdilli elmi ədəbiyyat daha çox korpuslaşdırma və tipoloji təsvir xəttində (zərboxana şəbəkəsi, yazı variantları, titul formaları) sistemləşmə aparır [3, 44–58; 5, 21–30]. Bu məqalədə isə həmin korpuslaşdırma nəticələri sakral-semiotik oxunuşla tamamlanır: yəni mətnin “nə yazıldığı” ilə yanaşı “niyə yazıldığı” və “kim üçün yazıldığı” sualları da interpretasiyanın mərkəzinə çəkilir. Bu yanaşma Elxani sikkələrinin yalnız tarixləndirmə materialı deyil, ideoloji mətn kimi oxunmasının metodoloji əsasını yaradır [1, 215–218; 4, 148–152]. Həmçinin numizmatika üzrə beynəlxalq yoxlama siyahıları və klassik kataloq ənənəsi Elxani sikkələrinin variantlarını “mətn” səviyyəsində dəqiq identifikasiya etməyə kömək edir. Bu materialın yerli korpuslarla uzlaşdırılması regional tapıntıların tarixləndirilməsi və ideoloji interpretasiyası üçün əlavə etibarlılıq verir [6, 1–20; 7,35–52]. Beləliklə, müasir elmi ədəbiyyatla müqayisədə bu məqalənin məqsədi mövcud təsnifat nəticələrini (kataloq, nominal, zərboxana) ideoloji-semiotik şərhə açaraq Elxani monetar sisteminin sakral kodlarını daha bütöv şəkildə izah etməkdir.

Azərbaycan–İran arealından əldə olunan materiallar Elxani sikkələrinin ideoloji proqramını regional səviyyədə izləməyə imkan verir. Təbriz və

Marağa nümunələrinin daha sabit imamət formulları ilə seçilməsi bu şəhərlərin həm siyasi, həm də ideoloji kommunikasiya mərkəzləri olduğunu göstərir [3, 226–233]. Ərdəbil və Şamaxı kimi daha geniş regional dövriyyə zonalarında aşkar edilən sikkələr isə ideoloji fikirlərin yalnız paytaxt tipli mərkəzlərlə məhdudlaşmadığını, ticarət yolları və bazar şəbəkəsi vasitəsilə periferiyaya daşındığını sübut edir [2, 156–160; 10, 88–95].

Bu kontekstdə diqqətəlayiq məqam odur ki, eyni epigrafiq formulun müxtəlif zərbxanalarda təkrar istehsalı ideoloji standartlaşdırmanın göstəricisidir. Standartlaşdırma isə həm fiskal nəzarəti, həm də dini-siyasi fikirlərin sabitliyini təmin edən dövlət mexanizmi kimi çıxış edir [4, 175–179].

Elxani monetar semiotikası sonrakı Səfəvi dövründə (XVI–XVII əsrlər) institusional şiə ideologiyasının sikkə üzərində sistemli şəkildə ifadə edilməsi üçün ideoloji baza yaratmışdır. Səfəvi dövlətinin rəsmi şiəlik-qızılbaşlıq, imamilik siyasəti sikkə yazılarında imamət və vilayət konseptlərini daha da genişləndirərək dövlət simvolikasının mərkəzinə çıxarmışdır [8, s. 41–55]. Bu ardıcılıq Elxani mərhələsində formalaşmış epigrafiq yazılarda – xüsusilə imam adları və sakral müraciətlərin – sonrakı dövlətçilik modelinə keçidini göstərir. Azərbaycan numizmatika məktəbi çərçivəsində də bu ardıcılıq orta əsr siyasi mədəniyyətinin əsas xətti kimi qiymətləndirilir [9, s. 110–118; 10, s. 200–206].

Elxani sikkələri üzərində şiə ideologiyasının görünməsi, sırf dini meylin ifadəsi olmaqdan daha çox, legitimlik axtarışının “maddi mətn”ə çevrilməsi kimi izah edilə bilər. Orta əsr müsəlman siyasi mədəniyyətində hökmran titul, dua və dini formul bir-birini tamamlayan legitimləşdirmə elementləridir. Elxanilər kimi mənşəcə monqol olan bir hakimiyyətin yerli əhali ilə ideoloji integrasiyası üçün məhz sikkənin seçilməsi təsadüfi deyil: sikkə bazar və vergi sisteminə daxil olan hər kəsin əlindən keçən “daimi elan lövhəsi”dir. Bu mexanizm farsdilli mənbələrdə göstərilən ideoloji kurs dəyişiklikləri ilə (islamlaşma, imamət vurğusu və s.) uyğun gəlir [2, s. 99–105; 4, s. 148–158]. Bununla yanaşı, imamət diskursunun sikkə üzərinə daşınması ictimai şüurda dini identikliyin gündəlik praktikalarla bağlanmasına gətirib çıxarır. Əgər məscid və mədrəsə dini bilginin istehsal məkanındırsa, sikkə bu bilginin gündəlik dövriyyədə yayılma vasitəsidir. “Sahib əz-Zaman” kimi müraciətlər təkcə esxatoloji ideyanı xatırlatmır, həm də iqtisadi münasibətlərə “müqəddəslik” haləsi əlavə edir: alış-veriş aktı, beləliklə, “sakral söz”lə müşayiət olunan sosial hərəkətə çevrilir [1, s. 246–248; 5, s. 36–41]. Müzakirə üçün mühüm məqamlardan biri də məzhəb siyasətinin dalğalanmalarının sikkə mətninə necə yansımasıdır. Qazan xan mərhələsində formullaşdırılan ilkin kodlar Olcaytu dövründə sistemləşir və daha aydın imamət məzmunu qazanır; sonrakı mərhələlərdə isə kodların saxlanması və ya yumşalması zərbxana şəbəkəsinin gücü və siyasi mərkəzlərin dəyişməsi ilə əlaqələndirilə

bilər [3, s. 180–198]. Bu baxımdan sikkə materialı siyasi tarix üçün “xronoloji indikator”, dini tarix üçün isə “ideoloji temperatur” göstəricisi kimi oxuna bilər: hansı formulun nə vaxt, hansı məkanda intensivləşməsi ideoloji qərarların praktikaya necə çevrildiyini nümayiş etdirir [5, s. 60–73].

Nəticə. Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Elxanilər dövründə sikkələr yalnız iqtisadi dövriyyə vasitəsi deyil, həm də şiə imamət ideologiyasının ilkin legitimləşmə mexanizmi kimi çıxış etmişdir. Qazan xan mərhələsində başlayan ideoloji transformasiya Olcaytu dövründə sistemli xarakter almış, Əbu Səid mərhələsində isə zərbcə şəkəsi vasitəsilə geniş coğrafiyada sabitləşmişdir [1, s. 295; 4, s. 233]. Elxani sikkələrində “Əli – Allahın vəlisi”, “12 imam adları” ‘Sahib əz-Zaman’ kimi formullar və onlara bağlı işarəli kodlar dini identikliyi kütləvi şüura vizual yollarla ötürmüş, sikkənin amuletləşmə funksiyasını gücləndirmişdir [3, s. 246; 5, s. 79].

Tədqiqatın elmi yeniliyi Elxani numizmatikasının vahid semiotik–sakral ideoloji sistem kimi təqdim edilməsində və Səfəvi dövründə formalaşacaq sakral-numizmatik ənənənin ideoloji bazasının Elxani mərhələsində qurulduğunun əsaslandırılmasındadır. Tətbiqi əhəmiyyəti orta əsr Azərbaycan və İran siyasi mədəniyyətinin, dini ideologiyasının maddi mədəniyyət üzərində təzahür formalarının öyrənilməsinə töhfə verməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. زرین کوب، عبدالحسین. تاریخ ایران بعد از اسلام. – تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۳. – 512 ص.
2. اقبال آشتیانی، عباس. تاریخ ایلخانان. – تهران: انتشارات علمی، ۱۳۹۰. – 367 ص.
3. نصیری، محمدرضا. سکه های ایلخانی. – تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۹۲. – 240 ص.
4. جعفریان، رسول. تشیع در عصر ایلخانان. – قم: نشر معارف، ۱۳۹۶. – 284 ص.
5. یغمائی، حبیب. بررسی سکه های ایلخانی. – تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۹۱. – 198 ص.
6. Album, S. Checklist of Islamic Coins. – Santa Rosa: Stephen Album Rare Coins, 2011. – 410 p.
7. Lane-Poole, S. Coins of the Mongol Dynasties. – London: British Museum Press, 2004. – 280 p.
8. Newman, A. Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire. – London: I.B. Tauris, 2006. – 312 p.
9. Сейфеддини М.А. Монеты Ильханов XIV века. – Баку:АН Азербайджанской ССР, 1968. – 218 с.
10. Pirquliyeva Q.Ə., Cəfərov M. Numizmatika: dərs vəsaiti. – Bakı: Füyuzat, 2024. – 220 s.

СЕМИОТИЧЕСКИЕ И САКРАЛЬНЫЕ КОДЫ ШИИТСКОЙ ИДЕОЛОГИИ НА МОНЕТАХ ЭПОХИ ИЛЬХАНОВ (НА ОСНОВЕ ПЕРСОЯЗЫЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ И РЕГИОНАЛЬНЫХ НУМИЗМАТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ)

Ганира А. ПИРГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются семиотические и сакральные элементы шиитской идеологии, отражённые на монетах эпохи Ильханов (XIII–XIV вв.), на основе сопоставления персоязычных исследований и региональных нумизматических материа-

лов Азербайджано–Иранского ареала. Цель исследования – показать, что Ильханские монеты функционировали не только как средство обращения, но и как механизм ранней идеологической легитимации имамата. Обосновывается, что эпиграфическая трансформация, начавшаяся при Газан хане, приобрела системный характер при Олджайту (Мухаммад Худабенде) и закрепились при Абу Саиде через сеть монетных дворов. Анализируются формулы 'Али – вали Аллаха', 'двенадцать имамов', 'Сахиб аз-Замана', а также их знаковые коды (доминирование алифа, точечно-линейные комбинации и др.) делается вывод, что монетарная семиотика Ильханов подготовила идеологическую базу сакрально-нумизматической традиции последующего Сефевидского периода.

Ключевые слова: монеты Ильханов, нумизматика, шиитская идеология, двенадцать имамов, сакральная семиотика, монетные дворы

SEMIOTIC AND SACRAL CODES OF SHI'A IDEOLOGY ON ILKHANID COINS (BASED ON PERSIAN-LANGUAGE SOURCES AND REGIONAL NUMISMATIC MATERIALS)

Ganira A. PIRGULIYEVA

SUMMARY

This article examines the semiotic and sacral elements of Shi'a ideology on Ilkhanid coins (13th–14th centuries) through a comparative reading of Persian-language scholarship and regional numismatic materials from the Azerbaijan–Iran area. The study argues that Ilkhanid coinage served not only as currency but also as a mechanism of early ideological legitimization of the Imamate. It shows that the epigraphic shift that began under Ghazan acquired a systematic character under Oljeitu (Muhammad Khudabanda) and was consolidated under Abu Sa'id through the mint network. The paper analyzes formulas such as 'Ali Wali Allah', 'Twelve Imams', and 'Sahib al-Zaman', together with their sign-based codes (alif dominance, dot-line combinations, etc.). The findings suggest that Ilkhanid monetary semiotics formed an ideological foundation for the sacral-numismatic tradition of the subsequent Safavid period.

Keywords: Ilkhanid coins, numismatics, Shi'a ideology, Twelve Imams, sacral semiotics, mints

AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNİN
MÜSTƏQİL SİKKƏLƏRİ

Həsən Ə. ABDULLAYEV*

Məqalə 1920-1921-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Şəmkir rayonu ərazisində aşkar edilmiş və hal-hazırda Amerika Numizmatika Cəmiyyətinin (ANC) fondunda mühafizə olunan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hökəmdarı Nüsretəddin Əbu Bəkrin adından zərb olunmuş qızıl dinarların təhlilinə həsr olunub. Qeyd olunmalıdır ki, D.K.Koumciyan Kolumbiya universitetində 1969-cu ildə müdafiə etdiyi fəlsəfə doktoru dissertasiyasında həmin sikkələrə səthi olaraq toxunsa da, onları hərtərəfli təhlil edib düzgün nəticələr irəli sürə bilməmiş, hətta bəzən sikkələrin zərb olunduğu dövrün tarixi hadisələrinə istinad edərkən təhrifə yol vermişdir. Lakin müəllif məqalədə iddia edilən əsas fikrin, yəni Azərbaycan Atabəylərinin öz adlarından müstəqil qızıl sikkə zərb etməsi iddiası haqqında faktların əsaslandırılması üçün dövrün bir sıra dəyərli tarixi mənbələrinə müraciət etmiş və ümumi konseptual mövqə sərgiləmişdir. Bundan başqa məqalədə qeyd olunan faktların gücləndirilməsi və əsaslandırılması üçün dövrün bir sıra başqa bənzər numizmatik materiallarına müraciət edilmişdir. Məqalədə müəllif mənbələrin təsvirini vermiş, müqayisəli-tipoloji metodlardan istifadə etmiş, həmin sikkələrin tarixi-numizmatik kontekstdə təhlilini aparmış, sikkələrin şərhinə yeni yanaşma sərgiləmişdir. Məqalə xəritə, təhlil olunan sikkələrin Ərəbcə və Azərbaycanca transkripsiyaları, çəkirləri, ölçüləri, fotosəkil və mövcud cizgiləri, eləcə də sikkələr haqqında məlumatlar ilə zənginləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Atabəylər dövləti, Eldəgizlər, Qızıl Arslan, Əbu Bəkr, dinar, dirhəm, sikkə.

<https://doi.org/10.30546/458901.2025.03.2028>

Giriş. XII əsrin ortalarına yaxın Böyük Səlcuqlu imperiyasının parçalanması ilə bərabər onun mövcud olduğu geniş ərazilərdə Anadolu Səlcuqluları, Kirman Səlcuqluları, Xorasan Səlcuqluları, Suriya Səlcuqluları və İraq Səlcuqluları kimi dövlətlər və ilk vaxtlarda onların vassalları kimi fəaliyyət göstərən yarımmüstəqil və müstəqil atabəyliklər yarandı.

* Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin I kurs tələbəsi; hasan.abdullayev15@gmail.com;
ORCID ID: 0009-0002-9473-4664

Bu atabəylıklərdən biri də Azərbaycan ərazisində yaranan, mənşəyi türklərin Qıpçaq boyuna məxsus olan və Eldəgizlər olaraq da tanınan Azərbaycan Atabəylər dövləti idi. Atabəylər dövlətini elmi ədəbiyyatda Eldəgizlər və ya Eldənizlər dövləti kimi də adlandırırlar. Professor Əli Rəcəbli (2, s.145) və Akademik Ziya Bunyadov (10, s. 4) bu dövlətin adını Atabəylər dövləti ilə paralel Eldənizlər dövləti kimi də təqdim edirlər.

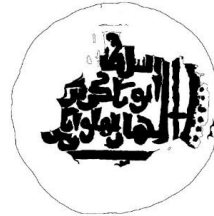
Lakin bu dövlətin təqdim edilən adlarından biri də Eldəgizlər dövlətidir. Biz numizmatik materiallar üzərində yazılan Eldəgiz sözünü əsas tutaraq dövlətin adının Eldəgizlər variantını məqalədə qeyd etməyi daha məqsədə uyğun hesab edirik.

XII əsrdə Azərbaycan Atabəylərində istifadə olunan sikkələrin əsasını mis və qismən mis və qurğuşun tərkibli aşağı əyarlı gümüş (billion) dirhəmlər və füluslar təşkil edirdi. Həmin sikkələr qeyri-sabit çəkili olub dövlətin Gəncə, Beyləqan, Şəmkir, Naxçıvan, Bərdə, Dəbil və Ərdəbil kimi ticarət şəhərlərindəki zərbxanalarda zərb edilmişdir. Bu tip sikkələr adətən İraq Səlcuq sultanlarının adlarından kəsilir və üzərində Sultan, Atabəy və dövrün Xəlifəsinin adları zərb edilirdi.

Akademik Ziya Bünyadov "Azərbaycan Atabəyləri Dövləti" monoqrafiyasında Atabəy Qızıl Arslanın dövründə öz adından qızıl dinar zərb etdiyini qeyd edir (10, s. 96). Bunu həmin dövrün tarixçilərinin tarixi qeydləri də sübut edir (5, s. 333; 7, 1/2, s. 104; *istinad* – 10, 96 *əl-Bundari*; 10, 96 *Xondəmir*; 10, 96 *əl-Əsir*). Həmin iddia dönəmin önəmli tarixi hadisələrindən birinə əsaslanır. Belə ki, hicri 584-ci (1188) ildə Abbasi Xəlifəsi ən-Nasir Bağdadda Qızıl Arslanın adına xütbə oxutdurur və onu hökmdar elan edir (5, s. 327; *istinad* – 10, 93 *əl-Hüseyni*).

Ancaq təəssüflər olsun ki, Sultan Qızıl Arslanın adından zərb edilən qızıl sikkələrin heç biri dövrümüzə gəlib çatmamış və ya hələ ki aşkara çıxarılmamışdır. Lakin üç unikal qızıl sikkə vardır ki, bunlar Eldəgizlərin qızıl sikkələrinin olması barədə bizə əsas verir. Qeyd edilən qızıl dinarlar 1920-1921-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Şəmkir rayonu ərazisində aşkar edilmiş və hazırda Amerika Numizmatika Cəmiyyətinin (ANC) fondunda mühafizə olunmaqdadır.

Müzakirə. Hazırkı məqalənin yazılmasında məqsəd yuxarıda qeyd olunan qızıl dinarları araşdırmaq, elmi dövrüyyəyə daxil etməkdir. Sikkələrin təsnifatını verməzdən əvvəl onların Qızıl Arslan deyil onun xələfi Nüsrətəddin Əbu Bəkr tərəfindən zərb edildiyini qeyd etmək istəyirik.

Şək. 1

Çəki: 3.65qr Ölçü: 30mm

Avers:

لا إله إلا الله \ محمد رسول الله \ الناصر لدين الله

Allahdan başqa ilah yoxdur / Məhəmməd Allahın Elçisidir / ən-Nasir li din-Allah

Revers:

سلطان \ أبو بكر بن محمد \ جيهان بهلوان

Sultan / Məhəmməd oğlu Əbu Bəkr / Cahan Pəhləvan

Şəkil 1-in aversinin ilk sətirində İslam rəmzinin ilk hissəsi **{La ilahə}** (لا إله) pozulsa da, ikinci hissəsi olan **İllallah** (إلا الله) tam şəkildə oxunur. Növbəti sətirdə İslam peyğəmbərinin adının **{Məhəmməd}** (محمد) bir hissəsi, **Rəsulallah** (رسول الله) sözünün isə tamamı oxunur. Sonuncu sətirdə Xəlifənin adının **{ən-Na}sir** (الناصر) yalnız son üç hərfi oxunsa da, ləqəbi **Li din-Allah** (لدين الله) tam şəkildə oxunur. Sikkə üzərində heç bir tarix və ya zərb yerinə rast gəlmirik.

Aversin aşağısında yazıların olduğu dördkünc ilə onu əhatə edən yarım dairə arasında pozulmuş formada olsa da, bir ornament görünür. Qeyd olunan ornament haqqında bir neçə mülahizə mövcuddur. Bunlardan ən geniş yayılmış olanı qızıl gül qonçası simvolu variantıdır. İslam təsəvvüfündə gül İslam peyğəmbəri hz. Məhəmmədin (s.ə.v) rəmzi olaraq dəyərləndirilir. Təsəvvüfi simvolizmdə gül ilahi gözəlliyi ifadə etdiyi kimi həzrəti Peyğəmbəri də təmsil edir. Bu səbəbdən verd-i-Muhəmmədi və ya gül-i-Muhəmmədi şəklində hilyə-i-şəriflər hazırlanmışdır (8, s. 466-467).

Digər bir mülahizə isə həmin ornamentin əbədi yaşam çiçəyi simvolu olaraq da dəyərləndirilməsidir.

Sikkənin reversinin ilk sətirində deformasiyaya uğramış olsa da, **Sultan** (سلطان) sözü oxunur. Burada Atabəy və Səlcuqlu sikkələrindən tanış olduğumuz “əl-Əzəm” (əzəmətli) sözünün izinə rast gəlmirik. Ola bilsin ki, bu ya zərbdə istifadə olunmayıb, ya da, sikkənin üzərində aşınmaya məruz qalıb. İkinci sətirdə **Əbu Bəkr** (أبو بكر) və **ibn** (بن) sözləri tam şəkildə görünə də, **Məh{əmməd}** (محمد) sözünün yarısı pozuntuya məruz qalmışdır. Üçüncü sətirdə **Cahan Pəhləvan** (جيهان بهلوان) ləqəbi açıq şəkildə oxunur. Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü sətirdəki Cahan Pəhləvan ləqəbini həm Atabəy Əbu Bəkr və Atabəy Özbək, həm də, onların atası Atabəy Məhəmməd öz sikkələrində istifadə etmişdir.

Reversin yazılarının sağ tərəfində nöqtələr ilə əhatələnmiş yarımdairənin içində xəncər və ya qılınc təsviri görünür. Həmin təsvir Eldəgizlər dövləti sikkələri üçün olduqca səciyyəvi xüsusiyyətdir. Belə ki, bu simvola Atabəy Şəmsəddin Eldəgizin İraq Səlcuqlu Sultanlarının adlarından zərb etdirdiyi sikkələrdə də rast gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, ondan sonra gələn digər Atabəylərin də sikkələrində bu qəbildən olan ox, yay, yaba və digər silah təsvirləri geniş istifadə olunmuşdur.

İlk sikkənin təsnifatından onun Atabəy Əbu Bəkr ibn Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adına Sultan ünvanıyla zərb edildiyini görə bilirik. Lakin numizmatikada bu fikrin əksini iddia edən alimlər və tədqiqatçılar da mövcuddur.

D.K.Koumciyan Ata-Malik Cüveynidən sitat gətirərək Xəlifə ən-Nasirin 594-cü (1198) ildə İraq, Xorasan və Türküstan Sultanı ünvanını Xarəzmşah Təkişə verdiyini bildirir (3, s. 352). Dövrün tarixçilərindən İbn əl-Əsir də, Xəlifənin Sultan III Toğrul ilə mübarizəsi zamanı Xarəzmşaha mənsur göndərərək Sultanın ərazilərini ona iqta payı kimi verməsi və Bağdada dəvət etməsini yazır (*istinad* - 10, s. 101 *əl- Əsir*). Lakin burada tədqiqatçı hadisələrin xülasəsini sona qədər vermir. Belə ki, Xəlifə ən-Nasir Xarəzmşah Təkişə məktub yazaraq Sultan III Toğrulun onun ərazilərinə soxulmasından şikayətlənir və Xarəzmşahdan yardım istəyir. Məktub ilə barəbər o Sultanın hakimiyyəti altında olan bütün torpaqlarının iqta kimi Xarəzmşaha bağışlanması haqqında mənsur göndərir (*istinad* - 10, s. 101 *əl- Əsir*). Məktubu alan Təkiş 590-cı (1193) ildə Xarəzmdən yürüşə keçir. Səmnan adlı ərazidə Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın İnanc xatundan olan oğlu Qutluq İnanc da öz tərəfdarları və Sultan III Toğrulu tərk edən İraq əmirləri ilə birlikdə Xarəzmşaha qoşulur (5, s. 341; *istinad* 10, - s. 101 *əl-Əsir*; 10, s. 101 *əl-Hüseyni*).

Xəlifə ən-Nasir düşünürdü ki, vəziri ibn əl-Qəssabın başçılığı ilə Xəlifə qoşunlarının ona kömək etməsinin əvəzinə Xarəzmşah Sultanın torpaqlarının bir hissəsini ona verəcək. Lakin Təkiş Xəlifəyə heç bir

torpaq vermək niyyətində olmur. Xəlifə isə Xarəzmşahın Sultanın mülklərinə sahib olmasının əhəmiyyətini qeyd etmək məqsədilə Təkişə Sultana məxsus fəxri paltar və xələt verilməsini vəzirinə tapşırır. Vəzir Xəlifənin nümayəndəsi kimi Xarəzmşahı hədiyyələri və məktubu təqdim etmək üçün öz yanına dəvət edir. Amma Təkiş özünə qarşı tələ qurulmasından şübhələnərək vəzirin düşərgəsinə hücum əmri verir. Vəzir qaça bilsə də, bundan sonra Xarəzmşahla Xəlifə arasında münasibətlər birdəfəlik pisləşir (7,1/2, s. 102; *istinad* – 10, s. 104 *əl-Əsir*; 10, s. 104 *əl-Cüveyni*).

Göründüyü kimi qeyd olunan dövrün xaotik siyasi və hərbi vəziyyəti bizə Koumciyanın fikri ilə razılaşmağa imkan vermir. Əlavə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, baş verən hadisələr zamanı Atabəylər dövlətinin başında olan Əbu Bəkr bu münaqişələrə qarışmamış, rəqiblərdən heç birinin tərəfini saxlamamışdır. Atabəy Əbu Bəkr qeyd olunan dövrdə ölkə daxilindəki siyasi-iqtisadi məsələlərlə məşğul olmuş və torpaqlarına qarət basqınları edən gürcülərlə mübarizə aparmışdır.

Şək. 2

Çəki: 1.63qr

Ölçü: 19mm

Avers:

لا إله إلا الله \ وحده لا شريك له \ الناصر لدين الله \ أمير المؤمنين

Allahdan başqa ilah yoxdur / Təkdir, Şəriki yoxdur / ən-Nasir Li din-Allah / Möminlərin əmiri

Revers:

محمد رسول الله \ السلطان المعظم \ {أبو بكر} \ جيهان پهلوان

Məhəmməd Allahın Elçisidir / Əzəmətli Sultan / {Əbu Bəkr} / Cahan Pəhləvan

Şəkil 2-dəki sikkə digərinə nisbətən daha az oxunan vəziyyətdədir və hər tərəfdə dörd sətirdən ibarətdir. Sikkədəki sözlərin çoxu pozuntuya məruz qalsa da məzmunun ümumiləşmiş təsnifatını vermək mümkündür. Sikkənin avers hissəsinin ilk sətrində İslam rəmzinin ilk hissəsinin **{La}** (لا) inkar ədatı pozulsa da, **İlahə** (إله) sözü açıq şəkildə oxunur. Rəmzin son hissəsi **{İllallah}** (إلا الله) pozulsa da vaxtilə onun sikkənin aşınmış geniş hissəsində mövcud olduğunu ehtimal edə bilirik. İkinci sətirdə **Vəhdə la** (وحده لا) sözü oxunur, **Şərikələh** (شريك له) sözünün isə yalnız ilk hərfini görə bilirik. Üçüncü sətirdə Xəlifənin adının **{ən-Na}sir** (الناصر) yalnızca son üç hərfi oxuna biləcək vəziyyətdədir, ünvanın **Li din-Allah** (الدين الله) isə bir hissəsi tam oxunsa da son hissəsi aşınmaya məruz qaldığından zəif şəkildə görünür. Sətrin mərkəzində, yəni Xəlifənin adı ilə ünvanı arasında gülə bənzər ornament nəzərə çarpır. Sonuncu dördüncü sətirdə isə **{Əmir} əl {mö}min{in}** (أمير المؤمنين) sözü mövcuddur. Həmin söz son sətirdə hissə-hissə düşmüşdür. Bu sikkənin üzərində də heç bir tarix və ya zərb yerinə rast gəlmirik.

Sikkənin reversinin ilk sətrində **Rəsul{allah}** (رسول الله) sözünün yarısı oxunur. Bu bizə həmin sözdən əvvəl sikkənin aşınmış hissəsində **{Məhəmməd}** (محمد) sözünün olması ehtimalını söyləməyə əsas verir. Lakin bildirmək istəyirik ki, aşınma səbəbindən sikkə üzərində İslam peyğəmbərinin adı görünmür. İkinci sətirdə çox zəif də olsa **Sultan əl-müəzzəm** (السلطان المعظم) sözlərini oxuya bilirik. Üçüncü sətirdə hökmdarın adından heç bir izə rast gəlinmir. Lakin tipi, xəttatlıq üslubu və digər sikkəni əsas götürərək bu sətrin degenerasiyaya uğramış hissəsində **{Əbu Bəkr}** (أبو بكر) adının olduğunu ehtimal edirik. Dördüncü sətirdə isə açıq şəkildə **Cahan Pəhləvan** (جيهان بهلوان) sözləri oxunur.

Qeyd etmək istəyirik ki, qeyd olunan sikkənin ön və arxa tərəflərində tam olaraq mənalарını açıqlaya bilmədiyimiz ornament bənzəri işarələr mövcuddur.

Reversdə əzəmətli Sultan sözündən sonra heyvan fiquruna bənzəyən (pələng, şir və s.) ornament görünür. İşarənin sol tərəfi aşınmaya məruz qaldığı üçün haqqında dəqiq fikir bildirə bilmirik.

Yuxarıda qeyd edilən ornamentin aşağı hissəsində mərkəzində dairə olan bir ornament görürük. Koumciyan öz təsnifatında bunu heyvan başına bənzədir (3, s. 352). Lakin qeyri-standart quruluşa malik olduğu üçün biz haqqında dəqiq təsnifat vermək istəmirik.

Aversdə ən-Nasir sözündən sonra kərtənkələyə bənzər, sikkənin mətnindən müstəqil bir şəkildə ornament mövcuddur. Bir baxımdan həmin işarəni səhləb çıxəyinə də bənzətmək mümkündür.

Göründüyü kimi şəkil 2-dəki sikkə hər iki üzündə anlaşılmayan qeyri-adi işarə, şəkil və ya ornamentlər ilə zəngindir. Sadalanan bu xüsusiyyətlər haqqında bəhs etdiyimiz sikkələrin unikallığını daha da artırır.

Şək. 3

Çəki: 1.74qr

Ölçü: 20mm

Avers:

محمد رسول الله \ الناصر لدين الله \ أمير المؤمنين

Məhəmməd Allahın Elçisidir / ən-Nasir Li din-Allah / Möminlərin əmiri

Revers:

أبو بكر \ جيهان بهلوان \ محمد

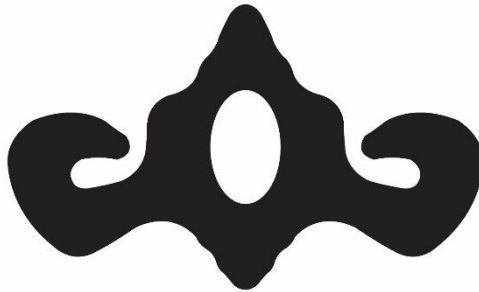
Əbu Bəkr / Cahan Pəhləvan / Məhəmməd

Şəkil 3-dəki sikkə digər iki sikkəyə nisbətən daha az oxunaqlı vəziyyətdədir və çox qəliz xəttatlıq üslubuna məxsusdur. Sikkənin avers hissəsinin ilk sətrində {Məhəmməd} (محمد) sözünün son hərfi görünür. Daha sonra isə tam şəkildə Rəsul (رسول) sözü və {Al}lah (الله) ləfzinin son üç hərfi oxunur. İkinci sətirdə Xəlifənin adının {ən-Nasir} (الناصر) son hərfi oxunur. Ünvanı isə Li di{n}-Al{lah} (لدين الله) aşınma səbəbindən hissə-hissə oxunur. Ən aşağıdakı pozulmuş sətrin yuxarıda oxuduqlarımıza əsasən məntiqi olaraq {Əmir əl-möminin} (أمير المؤمنين) sözü olduğunu ehtimal edə bilərik. Əlavə olaraq qeyd edək ki, sikkənin ilk sətirinin üstündə, mərkəz hissəsində qoç başına bənzər ornament təsviri görünür.

Aversin ilk sətrinin yuxarısında qoç buynuzu damğası görünür. Bu damğa güc və qəhrəmanlıq rəmzi kimi səciyyələndirilir. Bəzi müləhizələrə görə isə bu bolluq rəmzi kimi də qəbul edilir. D.R.Koumciyan 1969-cu ildə müdafiə etdiyi dissertasiyasında qeyd olunan sikkənin təs-

nifatını verərkən həmin damğanı dini simvol kimi səciyyələndirir (3, s. 355). Bu müləhizəyə hörmətlə yanaşsaq da, həqiqətə uyğun hesab etmirik. Belə ki, heç bir İslam sikkəsində damğa dini simvol kimi verilə bilməz. İslam pullarında dini simvol kimi kəliməyi-şəhadət həkk edilir. Bir çox hallarda isə Qurani-Kərimdən ayələr də, dini simvol kimi sikkə üzərində göstərilir. Belə ayələrə məxsusən Əməvi və Abbasi sikkələri üzərində daha çox rast gəlinir. Erkən İslam pullarında da, belə ayələr sikkələr üzərində verilmişdir. Azərbaycan Atabəyləri sikkələri üzərində Tövbə və digər surələrin ayələrinin zərb olunmasını buna misal göstərmək olar (1, s. 12, şəkl 7). Qeyd edək ki, belə damğalar Türk damğa simvollarından sayılır və türk xalqlarının, eləcə də onların müxtəlif qruplarının milli xalçalarında qeyd olunan rəmlərdən geniş istifadə olunur (6, s. 111).

Sikkənin reversinin ilk sətrində **{Əb}u Bəkr** (أبو بكر) sözü oxunur. İkinci sətrin əvvəlində bir hissəsi pozulan sözün **M{əhəm}məd** (محمد) sözü olduğunu ehtimal edirik. Sikkənin sol tərəfində şaquli formada yazılan sözün isə pozuntuya məruz qaldığı üçün dəqiq təsnifatını vermək mümkün deyil.

Şəkl. 4. Şəkil 3-dəki sikkə üzərində olan qoç buynuzu damğasının rekonstruksiyası.

Bir məqamı da, qeyd etmək istəyirik ki, qoç başına bənzəyən ornamentə Xarəzmşah hökmdarlarının sikkələrində də, rast gəlinir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, Atabəy Əbu Bəkr həmin simvol ilə Xarəzmşah hökmdarını mədh edərək öz sikkəsində ona bağlılığını bildirir. Çünki araşdırmamıza görə bəhs edilən simvol Böyük Səlcuqlu və onun davamı olan digər regional Səlcuqlu (İraq və Kirman Səlcuqluları və b.) sikkələrində də qüdrət və hakimiyyət rəmzi kimi geniş istifadə olunub. Bu bizə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, özünü ali Səlcuqlu hakimiyyətinin davamçıları hesab edən həm Xarəzmşahlar, həm də Eldəgizlər sözü gedən simvoldan istifadə edərək öz hakimiyyətlərini aliləşdirməyə çalışmışlar.

Qeyd edilən fikri əsaslandırmaq üçün mövzuya aid olan həm Səlcuqlu, həm də Xarəzmşah hökmdarlarına məxsus qoç başı ornamentli sikkələri misal olaraq göstərməyi məqsədə müvafiq hesab etdik.

Şək. 4

Şək. 5

Şək. 6

Şək. 7

Şək. 4. Böyük Səlcuqlu; Səncər ibn Məlikşah

Şək. 5. Kirman Səcuqluları; Qara Arslan Qavurd ibn Çağrı

Şək. 6. Xarəzmşahlar; Təkiş ibn İl Arslan

Şək. 7. Xarəzmşahlar; Əla əd-Din Məhəmməd ibn Təkiş

Koumciyan öz araşdırmasında bu sikkənin aversinin son sətrini Məhəmmədin digər oğlu Özbəyin adı olaraq oxunmasının da, mümkünlüyünü qeyd edir (3, s. 356). Lakin burada üç məqamı nəzərə almaq gərəkdir.

1. Sikkənin revers hissəsində biz artıq hökmdarın adının oxunduğunu qeyd etdik. Ona görə də digər tərəfdə Özbəyin adının yazılması məntiqsizdir.
2. Hökmdar və vassalların adları əsasən sikkənin arxa üzündə, yəni reversdə qeyd edilir.
3. İslam numizmatikası ənənələrinə görə dini rəmzdən sonra sikkələrdə heç bir hökmdarın adı qeyd edilmir.

Qeyd edilən üç məqam müəllifin bu sikkə haqqında ehtimallarının yanlış olduğunu düşünməyə bizə əsas verir.

Məqalənin girişində Eldəgizlərin sikkələrinin əksər hissəsinin aşağı əyarlı materiallardan olduğunu qeyd etmişdik. Bu xüsusiyyət məqalə

ənin mövzusu olan tip sikkələr üçün də səciyyəvidir. Mövzumuz olan qızıl dinarlar ilə əlaqədar iddialarımızı gücləndirmək üçün həmin sikkələrdən iki nümunənin təsnifatını verməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Şək. 8

Çəki: 14,7qr

Ölçü: 27mm

Avers:

ضرب لا إله إلا الله \ محمد رسول الله \ الناصر لدين الله \ أمير المؤمنين

Zərb / Allahdan başqa ilah yoxdur / Məhəmməd Allahın Elçisidir / ən-Nasir Li din-Allah / Möminlərin əmiri

Revers:

خمسائة \ السلطان عظيم \ شاهنشاه المعظم \ أبو بكر بن محمد

Beş yüz / Əzəmətli Sultan / Böyük Şahənşah / Məhəmməd oğlu Əbu Bəkr

Şəkil 8-in aversinin birinci sətirində və sikkənin sağ tərəfi boyunca pozuntulu formada yazılar görünür. Məhəmməd Seyfəddini öz kitabında həmin yazıların sikkənin zərb yeri olan {Ərdəbil} (أردبيل) sözü olduğunu qeyd edir (9, s. 104). Lakin biz bu ehtimalı dəyərləndirsək də pozuntuların çox olması səbəbindən qəti fikir söyləmək istəmirik. Sağa doğru uzanan hissədə isə aşınmaya məruz qalsa da, **Zərb** (ضرب) sözünü oxuya bilirik. İkinci sətirdə **La ilahə illallah**, (لا إله إلا الله) üçüncü sətirdə isə **Məhəmməd Rəsul Allah** (محمد رسول الله) sözlərini açıq şəkildə oxuya bilirik. Dördüncü sətirdə Xəlifənin adı və ləqəbi **ən-Nasir Li din-Allah** (الناصر لدين الله) sözləri oxunur. Son sətirdə isə Xəlifənin ünvanı **Əmir əl-möminin** (أمير المؤمنين) sözü pozuntuya məruz qalsa da zəif şəkildə oxunur.

Reversin ilk sətirinin üst hissəsində sikkənin zərb tarixi görünür. Burada ərəbcə beş yüz rəqəminin hərflə yazılmış şəkli olan **Xəmsü-**

miyə... (خمسانية) sözü oxunur. Lakin yazının son hissəsi pozulduğundan bunun beş yüz neçənci il olduğunu dəqiq deyə bilmirik. İkinci sətirdə **Sultan əl-əzəm**, (السلطان عظيم) üçüncü sətirdə isə **Şahənşah əl-müəzzəm** (شاهنشاه المعظم) ünvanlarını açıq şəkildə görə bilirik. Dördüncü sətirdə **Əbu Bəkr** (أبو بكر) sözü, beşinci sətirdə isə xeyli pozuntuya məruz qalmış **Məhəmməd** (محمد) sözlərini xüsusi xətt növü ilə yazılmış formada oxuya bilirik.

M.Seyfəddini kitabında sözü gedən sikkənin təsnifatını verərkən ilk sətirdə yazılan Sultan sözünün Xarəzmşah Məhəmmədə işarət etdiyini və Əbu Bəkrin bu mis dirhəmi onun vassalı olaraq zərb etdiyini bildirərək Koumciyan ilə bənzər prizmadan çıxış edir. O, öz fikrini dönəmin ən qüdrətli dövlətinin Xarəzmşahlar dövlətinin olması və Eldəgizlərin geriləmə dövrü ilə izah edir (9, s. 104).

Amma bir daha qeyd etmək istəyirik ki, məqalənin mövzusu olan qızıl sikkələrin və əlavə olaraq təsnif edilən mis sikkələrin heç birinin üzərində Xarəzmşah hökmdarlarına məxsus liderlik kultunu sübut edəcək spesifik işarə, tərif, künyə, xitab və ya ünvana rast gəlmirik.

Şək. 9

Çəki: 14,6qr

Ölçü: 24-25mm

Avers:

خمسانية \ لا إله إلا الله \ محمد رسول الله \ الناصر لدين الله \ أمير المؤمنين

Beş yüz / Allahdan başqa ilah yoxdur / Məhəmməd Allahın Elçisidir / ən-Nasir

Li din-Allah / Möminlərin əmiri

Revers:

السلطان عظيم \ شاهنشاه المعظم \ أبو بكر بن محمد

Əzəmətli Sultan / Böyük Şahənşah / Məhəmməd oğlu Əbu Bəkr

Şəkil 9-un aversinin ilk sətrinin üst hissəsində sikkənin zərb tarixi görünür. Burada ərəbcə beş yüz rəqəminin hərflə yazılmış şəkli olan **Xəmsümiyə...** (خمسمائة) sözü oxunur. Lakin yazının son hissəsi pozulduğundan bunun beş yüz neçənci il olduğunu dəqiq deyə bilmirik. İkinci sətirdə **La İlahə illallah** (لا إله إلا الله) sözləri görünür. Lakin yazının ikinci hissəsi aşınmaya məruz qalmışdır. Üçüncü sətirdə **Məhəmməd Rəsul Allah** (محمد رسول الله) sözlərini oxuya bilirik. Üçüncü sətirdə isə Xəlifənin adı və ləqəbi **ən-Nasir Li din-Allah** (الناصر لدين الله) açıq şəkildə oxunur. Onu da qeyd edək ki, dördüncü sətirdə oxunmaz şəkildə pozulmuş hərflər görünür. Bunun üçüncü sətrin məntiqi davamı olaraq **Əmir əl-möminin** (أمير المؤمنين) sözü olduğunu təxmin edə bilərik.

Reversin birinci sətirində **Sultan əl-əzəm**, (السلطان العظيم) ikinci sətirində isə **Şahənşah əl-müəzzəm** (شاهنشاه المعظم) ünvanlarını açıq şəkildə görə bilirik. Üçüncü sətirdə **Əbu Bəkr** (أبو بكر) sözü, dördüncü sətirdə isə **Məhəmməd** (محمد) sözlərini xüsusi xətt növü ilə yazılmış formada oxuya bilirik. Burada hökmdarın adı ilə atasının adı arasındakı **ibn** (بن), yəni oğlu sözü pozuntuya məruz qaldığı üçün oxunmaz vəziyyətdədir. Qeyd edək ki, reversin son sətrinin alt hissəsində pozuntulu yazı görünür və ehtimal ki, bu sikkənin zərb edildiyi zərbxananın adıdır.

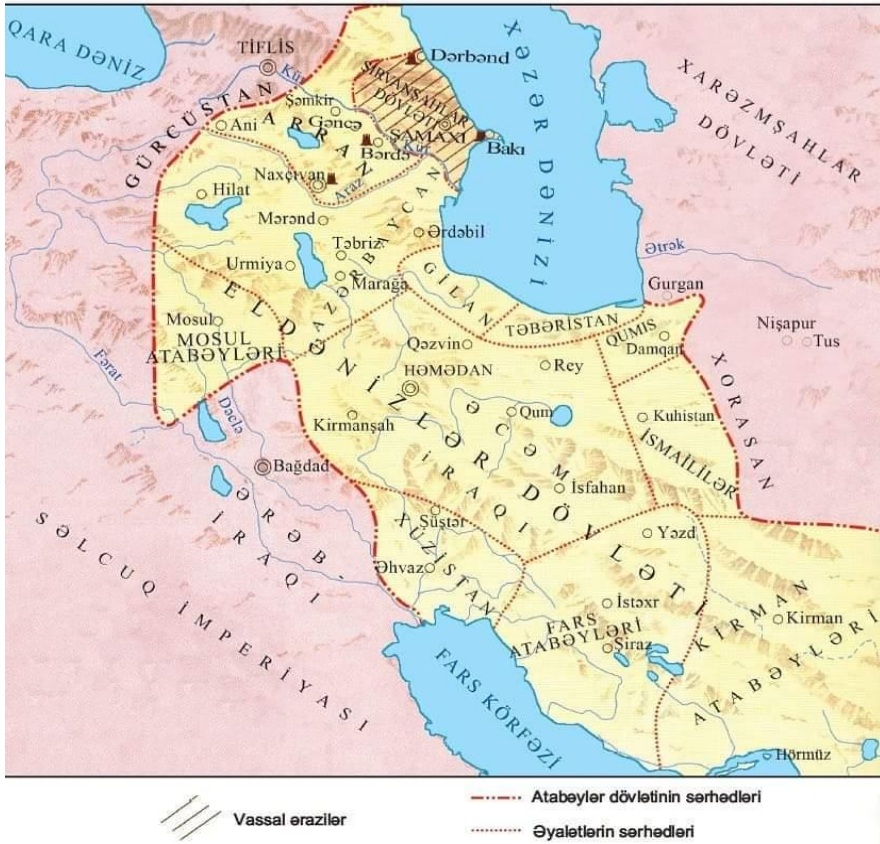
Bir faktı da qeyd etmək istəyirik ki, dövrün bütün vassal olan müsəlman ölkələrinin hökmdarları dövlətçilik ənənələrinə uyğun olaraq zərb etdirdikləri sikkənin ön üzündə ilk öncə asılı olduqları (ali hakimiyyətini qəbul etdikləri) hökmdarın ünvanını və adını, daha sonra isə öz ünvan və adlarını, sikkənin digər üzündə isə dini rəmzi və dövrün dini rəhbərinin (Xəlifə) adı və ləqəblərini qeyd edirdilər. Mövzumuzun əsasını təşkil edən sikkələrin heç birində biz bu zərb ənənələrinə rast gəlmirik və çox rahat bunların Səlcuqlu dönəminin müstəqil hakimiyyət rəmzi olan sikkələri ilə eyni qüvvədə olduğunu qəbul edə bilərik.

Nəticə. Göründüyü kimi araşdırılan dövrdə baş verən qarışıq siyasi hadisələrin fonunda hər hansı bir hökmdarın hakimiyyətinin bölgədə rəsmiyyət daşımasını dəqiq qeyd etmək mümkün deyil. Ancaq ehtimal edə bilərik ki, Atabəy Əbu Bəkr rəsmi olaraq Azərbaycan, Arran, İraq, Rey, Həmədan və əl-Cibəlin hökmdarı, əmisi Sultan Müzəffərəddin Qızıl Arslan Osmanın qanuni varisi olaraq bu haqqı özündə görərək lo-kal ərazilərdə olsa belə öz adından qızıl dinarlar zərb etdirmişdir.

Yekun olaraq qeyd etmək istəyirik ki, məqalədə göstərilən şərhlər, istinadlar və bütün sadalanan artefaktlar Azərbaycan Atabəylər dövlətinin müasir Azərbaycan dövləti və onun xalqının çoxəsrlik müstəqil ali dövlətçilik ənənəsinin bir nümunəsi olduğunu sübut edir. Bəzi araşdırmaçılar mövcud aşağı əyarlı mis və billon sikkələrə əsaslanaraq

Eldəgizlərin vassal və regional dövlət olduğu fikrini müdafiə edir. Lakin məqaləmizin əsas mövzusu olan qızıl dinarların zərb edilməsi Azərbaycan Atabəylər dövlətinin vassal statusundan çıxaraq tam müstəqil dövlət statusuna malik olduğunun bariz nümunəsidir.

AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR (ELDƏNİZLƏR) DÖVLƏTİ (1136–1225-ci illər)

Xəritə:

Akademik Ziya Bünyadov tərəfindən tərtib edilmişdir (2, s. 44).

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova A. Azərbaycan Atəbəylərinin Sikkələri. Bakı, 2021, - 40 s.
2. Azərbaycan Tarixi Xəritələrdə. ATLAS. Bakı: "Azərbaycan Tarixçiləri" İctimai Birliyi, 2022, 252 s.
3. Kouymjian D.K. A numismatic history of Southeastern Caucasia and Adharbayjan based on the Islamic coinage of the 5th/11th to the 7th/13th centuries. Columbia University, Ph.d, 1969. 466 p.
4. Rəcəbli Ə. Azərbaycan Sikkələri. Bakı: Xalq Bank, 2012, - 360 s.
5. Muhammad b. Ali b. Süleyman er-Ravendi. Rahat üs-sudur və Ayet üs-Sürur. Türkçeye çeviren Ahmet Ates. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999. -241- 469 s.

6. Prof.Dr.Tuncer Gülensoy, Orhundan Anadoluya Türk Damgaları, Damglar, İmler, Enler, TDAV, İstanbul 1989, 179 s.
7. Rasid ad-Din. Camiat Tawarih (metin), II cild, 5 cüz, Selçuklular Tarihi yayınlayan Ahmed Ates. Ankara, 1960, 1/2, 244 s.
8. Sabri Çap. Tasavvufta Gül Sembolü ve Gül İle İlgili Telakkinin Oluşmasında Uydurma Hadislerin Rolü // bilimname XXXVI, 2018/2, 455-498 s.
9. Сейфеддини М.Мирабдуллаев А. Денежное обращение и Монетное дело Азербайджана IX-XIV веков. Баку: «Nafta - Press», 2004, 267 с.
10. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri Dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, - 311 s.

İstifadə olunan numizmatik nümunələr

Şəkil 1.

Müəllif hüquqları Amerika Numizmatika Cəmiyyətinə (ANC) məxsusdur.

Şəkil 2.

Müəllif hüquqları Amerika Numizmatika Cəmiyyətinə (ANC) məxsusdur.

Şəkil 3.

Müəllif hüquqları Amerika Numizmatika Cəmiyyətinə (ANC) məxsusdur.

Şəkil 4, 5, 6, 7

Müəllif hüquqları zeno.ru-ya məxsusdur. İnventar nömrələri: **#276770, #257025, #226055, #329641**

Şəkil 8.

Müəllif hüquqları Dövlət Ermitaj Muzeyinə məxsusdur. İnventar nömrəsi: **ОН-В-М 8231**

Şəkil 9.

Müəllif hüquqları zeno.ru-ya məxsusdur. İnventar nömrəsi: **#33944**

НЕЗАВИСИМЫЕ МОНЕТЫ ГОСУДАРСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ АТАБЕКОВ

ГАСАН А.АБДУЛЛАЙЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу золотых динаров, отчеканенных от имени правителя государства Азербайджанских Атабеков Нусрат ад-Дина Абу Бакра. Эти монеты были обнаружены в 1920–1921 годах на территории Шемкирского района Азербайджанской Республики и в настоящее время хранятся в фонде Американского нумизматического общества (ANC).

Следует отметить, что Д. К. Коумджиян в своей докторской диссертации, защищенной в Колумбийском университете в 1969 году, лишь поверхностно упомянул эти монеты, но не провел их всестороннего анализа и не сделал корректных выводов. Более того, при соотнесении монет с историческими событиями того периода он допустил искажения.

В отличие от него, автор статьи, чтобы обосновать основную идею — чеканку независимых золотых монет от имени Азербайджанских Атабеков, — обратился к ряду ценных исторических источников того времени и представил целостный концептуальный подход. Для подтверждения изложенных фактов также были использованы другие схожие нумизматические материалы того же периода.

Автор провел детальный анализ исторических источников, применил сравнительно-типологические методы и рассмотрел монеты в историко-нумизматическом контексте, предложив новый подход к их интерпретации.

Статья дополнена картами, транскрипциями анализируемых монет на арабском и азербайджанском языках, данными о весе и размерах, а также фотографиями, изображениями существующих контуров и дополнительной информацией о монетах.

Ключевые слова: Государство Азербайджанских Атабеков, Элдегизы, Кызыл Арслан, Абу Бакр, динар, дирхем, монета.

INDEPENDENT COINS OF THE AZERBAIJANI ATABEGS STATE

HASAN A.ABDULLAYEV

SUMMARY

The article is dedicated to the analysis of gold dinars minted in the name of Nusrat al-Din Abu Bakr, the ruler of the Atabegs of Azerbaijan, which were discovered in the territory of Shamkir district of the Republic of Azerbaijan in 1920-1921 and are currently preserved in the collection of the American Numismatic Society (ANS). It should be noted that although D.K. Koumjian briefly mentioned these coins in his PhD dissertation defended at Columbia University in 1969, he did not thoroughly analyze them or draw accurate conclusions. Moreover, he occasionally distorted historical events related to the period when the coins were minted. However, in the article, the author referred to several valuable historical sources from the period to substantiate the main argument—that the Azerbaijani Atabegs minted independent gold coins in their own names—and presented a comprehensive conceptual position. In addition, to reinforce and substantiate the facts mentioned in the article, several other similar numismatic materials from the period were referenced. In the article, the author provided descriptions of the sources, used comparative-typological methods, analyzed these coins within a historical-numismatic context, and presented a new approach to interpreting the coins. The article is enriched with maps, Arabic and Azerbaijani transcriptions of the analyzed coins, their weights, dimensions, photographs, existing designs, as well as detailed information about the coins.

Keywords: State of Azerbaijan Atabegs, Eldiguzids, Qizil Arslan, Abu Bakr, dinar, dirham, coin.

MÜNDƏRİCAT**TARİX****Məmmədova (Süleymanova) E.K.**

Rusiya imperiyasının dövlət sistemində Azərbaycan torpaqlarının
“qayçılanması” 5

Musa İ.M.

Zəngəzurə dair ərazi-sərhəd müzakirələri (1920-1921-ci illər)..... 24

Məmmədova K.İ.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik siyasətində milli ordu
quruculuğu məsələləri 30

Hacıyeva A.A.

Qarabağda postkonflikt dövründə regional inkişaf strategiyası:
böyük qayıdışın yol xəritəsi..... 42

Pirquliyeva Q.Ə.

Elxanilər dövründə sikkələrdə şiə ideologiyasının semiotik və sakral
kodları (farsdilli mənbələr və regional numizmatik materiallar
əsasında) 51

Abdullayev H.Ə.

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin müstəqil sikkələri..... 60

СОДЕРЖАНИЕ**ИСТОРИЯ****Мамедова (Сулейманова) Э.К.**

«Кромсание» Азербайджанских земель в государственной
системе Российской империи 5

Муса И.М.

Территориально-пограничные обсуждения по Зангезуру
(1920-1921 гг.) 24

Мамедова К.И.

Вопросы строительства национальной армии в государственной
политике Общенационального лидера Гейдара Алиева 30

Гаджиева А.А.

Стратегия регионального развития в постконфликтный период
в Карабахе: дорожная карта великого возвращения 42

Пиргулиева Г.А.

Семиотические и сакральные коды шиитской идеологии
на монетах эпохи Ильханов (на основе персоязычных
источников и региональных нумизматических материалов) 51

Абдуллаев Г.А.

Независимые монеты государства Азербайджанских Атабеков 60

CONTENS

HISTORY

Mammadova (Suleymanova) E.K.

«The destruction» of Azerbaijani lands in the state system
of the Russian empire 5

Musa I.M.

Territorial-border negotiations on Zangezur (1920-1921) 24

Mammadova K.I.

National army building issues in the statesmanship policy
of the National leader Heydar Aliyev 30

Hajiyeva A.A.

Regional development strategy in the post-conflict period in
Karabakh: the roadmap of the great return 42

Pirgulyeva G.A.

Semiotic and sacral codes of shi'a ideology on İlkanid coins (based
on Persian-language sources and regional numismatic materials) 51

Abdullayev H.A.

Independent coins of the Azerbaijani Atabegs state 60

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 14.04.2026.

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 5,0 ç.v. Sayı 100.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.

Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16

e-mail: bdumetbee@gmail.com

www.bsu.edu.az